

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**Хрестові походи в Північно-Східну Європу:
німецька експансія у Східній Балтії**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:

студент 6 курсу, 602 групи

Гриненко Володимир Васильович

Керівник:

доктор історичних наук,

професор **Чучко М.К.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2022 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.*

Анотація
(українською мовою до 700 знаків)

Ключові слова:

Анотація
(іноземною мовою до 700 знаків)

Ключові слова:

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В.В. Гриненк

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Причини та початок експансії німецьких хрестоносців в Лівонію	19
РОЗДІЛ 2. Тевтонський Орден і хрестоносний рух у Прусію	46
РОЗДІЛ 3. Райзи тевтонських рицарів на Литву	70
ВИСНОВКИ	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	106
ДОДАТКИ	120

ВСТУП

Актуальність теми. В першій половині XIII ст. Східна Балтія стала об'єктом хрестоносної експансії католицького Заходу, внаслідок чого порівняно провінційний регіон Східної Європи перетворився на поле запеклого військово-політичного і етноконфесійного протистояння. На порівняно невеликому географічному просторі перетнулися інтереси німецьких єпископів Лівонії, Ордену мечоносців, Тевтонського Ордену, місцевих племен, їхніх вождів і старійшин і литовської державності, що знаходилась на етапі формування.

З усіх рицарських об'єднань Тевтонський Орден був найбільш потужною структурою як у військово-політичному, так і в економічному відношенні. Тісні династичні і політичні зв'язки зі Священною Римською Імперією Германської Нації, широкі привілеї і протекція Ватикану створювали сприятливі умови для його розвитку і давали змогу після провалу хрестових походів в Палестині проводити активну наступальну політику в Балтійському регіоні. Папство, яке на той час перебувало в залежності від імператорів сприяло розширенню християнської місії на схід від Ельби. Перевіреним засобом християнізації були хрестові походи. В результаті «вендських» походів (1147 р., 1160 р.), були завойовані землі бодричів і лютичів. На місці слов'янського Бранібора було утворене Бранденбургське маркграфство (1157 р.), яке відіграло помітну роль в історії Центральної Європи. В результаті цих походів був відкритий шлях для хрестоносної експансії і міграції на Схід.

Очевидно, що жоден європейський конфлікт середньовіччя до Столітньої війни не характеризувався настільки високою подієвою насиченістю, суперечливістю, складністю, тривалістю, кровопролитністю. Мало які з середньовічних конфліктів обросли такою кількістю історичних і національних міфів, вивчення яких – також особливе питання.

Дослідження даного конфлікту важливе і в рамках вивчення хрестоносного руху, оскільки, як визнано історичною наукою, він був її складовою, маючи відношення до історії так званих «північних» хрестових

походів, які вивчені в значно меншій мірі, ніж військово-колонізаційний рух на Схід.

Як встановлено істориками хрестоносного руху, зміст поняття «хрестовий похід» змінюється межі XII–XIII ст. Якщо раніше під ним малися на увазі виключно похід у Святу Землю з метою захисту християнських святинь та поклоніння їм, то тепер його трактування суттєво розширюється. Відбувається інституціоналізація цього спочатку екстраординарного явища, внаслідок якого церква спрямовує своїх поборників уже не лише проти мусульман, на боротьбу за звільнення Гробу Господнього, але благословляє хрестоносців на війну з будь-якими своїми ворогами, як поза, так і всередині християнсько-католицької Європи. За східні рубежі німецьких земель хрестоносна місія вперше звернулася в середині XII ст: у 1147 р., під гаслом «хрещення або винищення» на полабських слов'ян рушило воїнство саксонських феодалів, у той час як їхні південно-західні співвітчизники на чолі з королем у Святу Землю. Це створило безпосередній прецедент поширення хрестоносної ідеї на боротьбу з язичницькими народами в Європі.

Вивчення хрестових походів на землі Східної Балтії та характеру дій хрестоносців є *актуальним* тому, що вони по суті стали першими схваленими папським престолом офіційними хрестоносними акціями, спрямованими проти європейських язичницьких народів.

Хронологічні рамки дослідження. Нижньою межею є рубіж XII – XIII ст., на який припадає початок німецького проникнення в Лівонію, спочатку купецько-місіонерського, потім військового, що стало підґрунтям для створення Ордену мечоносців. Верхня межа – 1386 р., є умовною. Логіка вибору пояснюється тим, що 14(15) лютого 1386 р. литовський князь Ягайло разом зі свої найближчим оточенням прийняв християнство, що вводило Велике князівство Литовське в коло цивілізованих європейських держав (за логікою того часу). Після такої події, яка була офіційно визнана Папою римським Урбаном VI (19 квітня 1389 р.) очевидно, що не доцільно говорити саме про хрестові походи в Балтійський регіон, хоча, як відомо, конфлікти між

Тевтонським орденом і об'єднаною польсько-литовською державою тривали аж до початку XV ст.

Географічні межі дослідження охоплюють Східно-балтійський регіон, тобто території, на яких у досліджуваний період проживали племена лівів, латгалів, естів, куршів, семигалів (земгалів), литовців (жемайтів і аукштайтів) і прусів (див. додаток № 1).

Об'єктом дослідження є військово-політична історія Східно-балтійського регіону в XIII-XIV ст.

Предметом дослідження виступає експансійна діяльність німецьких рицарсько-чернечих орденів (Мечоносців і Тевтонського) і насильницька «християнізація» земель, заселених язичниками.

Історіографія проблеми. Початок вивчення хрестоносного завоювання Лівонії було покладено балтійсько-німецькими істориками. Незважаючи на те, що остзейські області – Ліфляндія, Естляндія та Курляндія – з XVIII ст. були частиною Російської імперії, роботи балтійських німців, найчастіше видані в Німеччині, за духом і політичною спрямованістю належать до німецької історіографії, а сама їх поява в масовій кількості стала відповіддю на політику, що проводилась в остзейських губерніях російським імператорським урядом, до свого славного, з їхньої точки зору, історичного минулого.

У другій половині 1850-х рр. балтійсько-німецькими істориками А. Ріхтером та О. Рутенбургом були створені розлогі узагальнюючі праці, що охоплювали середньовічну історію Лівонії. Ці дослідження методологічно витримані в руслі позитивізму, але за певного впливу романтичних традицій, що взагалі було властиво для 1860-70-х рр. [120, с. 178] Цінність зазначених робіт визначається широким колом порушених питань, введенням у науковий обіг найважливіших наративних джерел з історії Лівонії, з'ясуванням хронології хрестоносного завоювання лівонських земель, взаємин лівонських хрестоносців з навколишніми етно-політичними утвореннями. Проте вказані автори нерідко обмежувалися переказом двох лівонських хронік – Генріха Латвійського та «Старшої лівонської Рифмованої хроніки». Власне, на них базуватимуться і більшість подальших праць, аж до сьогодні. Однак А. Ріхтер

та О. Рутенбург не пропонували аналізу джерел, майже не спробували виявити причини та наслідки тих чи інших подій, дати оцінку історичних колізій. До того ж, у цих працях зустрічаються хронологічні та фактологічні неточності.

У 1860-ті рр. коло досліджень, присвячених окремим питанням лівонської історії, поповнилося монографіями Р. Гаусмана і Р. Узінгера. Обидві роботи схожі в описі боротьби німців і данів за Естонію, у підходах до її вивчення та зроблених висновків. Обидва автори схильні розглядати як противників данців усіх німецьких хрестоносців загалом, а Орден мечоносців змальовують лише як одну із складових сил, залучених у північноестонському конфлікті з німецької сторони. Згадані дослідники обмежили своє дослідження як верхню хронологічну межу 1227 р., внаслідок чого, найбільш гострий і важливий для Ордену мечоносців період боротьби за північноестонські землі, що припадав саме на 1227-1236 рр., опинився поза межами авторської уваги [71, с. 102].

Праці «першопрохідців» дозволили наступному поколінню балтійсько-німецьких істориків поставити більш специфічні питання. Для 1870-х рр. особливо слід виділити роботи двох дослідників – А. Фане та Ф. Г. Бунге.

А. Фане спеціально зайнявся у своїй узагальнюючій роботі «Лівонія та її управителі» «історією людей», які очолювали Орден мечоносців та Лівонське ландмейстерство Тевтонського ордену, Ризьке та інші єпископства. Автор коротко висвітлив хід завоювання Лівонії, ґрунтуючись, як і раніше автори, на повідомленнях Генріха Латвійського. Кожному з політичних суб'єктів Лівонії присвячено окремий розділ роботи, що визначає її чималу цінність як довідника. Разом з тим, майже повністю за межами авторської уваги залишилися питання про характер політичних та правових взаємин зазначених суб'єктів, у тому числі Ордену мечоносців та єпископату, які розглядалися А. Фане практично відокремлено один від одного, без жодного аналізу їх зв'язків.

У 1875 р. побачив світ нарис Ф. Г. Бунге «Орден мечоносців» [40]. Він цікавий у тому відношенні, що це була перша спроба спеціального вивчення Ордену мечоносців, його структури, адміністративної системи, правового статусу, боротьби мечоносців та лівонських єпископів через захоплені землі.

Особливо важливі висновки автора, що стосуються правових взаємин братів-рицарів та лівонського єпископату та їх територіальних позовів. Проте термін «мечоносці» дослідник тлумачить дуже широко, застосовуючи його як позначення власне мечоносців, і як рицарів Лівонського ландмейстерства. В силу цього матеріал, що відноситься безпосередньо до Ордену мечоносців, розчиняється серед інших відомостей пізнішого часу. Про актуальність праці Ф. Г. Бунге для його сучасників-вчених свідчить факт її швидкого перекладу російською мовою Є. В. Чешихінін (1879 р.).

З початку 1900-х рр. з'являються праці балтійсько-німецьких істориків, присвячених загальним питанням середньовічної історії Лівонії та її окремим сюжетам.

Насамперед, тут необхідно виділити праці історика Л. Арбузова про лівонське духовенство та історію різних регіонів Балтії [29]. Заслугою дослідника стало з'ясування основних віх становлення та зміцнення в Лівонії католицької церковної організації, починаючи від часу її створення першим лівонським єпископом Мейнардом до подій Лівонської війни. Автор залучає до наукового обігу нове коло джерел: документи єпископських канцелярій, договори єпископів з Орденом мечоносців та Тевтонським орденом, папські та імператорські грамоти, що дозволяє суттєво розширити картину політичної історії Лівонії. Проте Л. Арбузов як і його попередники, використовував джерела некритично. Також він утримувався від наукових дискусій, від серйозних оцінок і узагальнень.

Особливим етапом у розвитку історіографії Лівонії стали роботи 1930-середини 1950-х рр. Вони здебільшого носили пропагандистську спрямованість, продиктовану політичними реаліями. Серед таких робіт варто згадати дослідження фахівців-медієвістів – М. П. Граціанського [53], Я. Я. Зутіса [64], І. П. Шаскольського [137], В. Т. Пашуто [115]. Вони містять чимало важливих історичних фактів, деталей, аналіз джерел.

Серед праць радянських істориків середини 1950 – середини-кінця 1980-х рр. слід передусім назвати роботи І. П. Шаскольського і В. Т. Пашуто, які продовжили вивчення проблематики, порушеної раніше. Їхні праці містять

грунтовний аналіз політичної ситуації, що загалом склалася в Балтійському регіоні в першій половині XIII ст., змальовують геополітичну картину взаємовідносин Русі та католицького Заходу. За низкою конкретних моментів цими дослідниками були зроблені нові спостереження та висновки (щодо змісту папської дипломатії в Балтійському регіоні, російсько-німецькодатсько-шведських взаємин у Лівонії та ін.), значно розширили відношення до лівонської історії [136]. Однак, німецькі духовно-рицарські ордени, як і раніше, розцінювалися лише як виключно ворожу до Русі силу, що не заслуговує на спеціальне вивчення.

Важливим етапом вивчення теми стали останні десятиліття. У зарубіжній історіографії вона піднімається у низці спільних робіт, присвячених історії балтійських народів, ганзейської торгівлі, Тевтонського ордену та інших духовно-рицарських організацій [132; 39; 78].

Ситуація з вивченням хрестоносного завоювання Балтійського регіону суттєво змінилася в російській науці. У ряді статей, публікацій та матеріалів Є. Л. Назарової та В. І. Матузової представлено загальну картину різних аспектів хрестоносного завоювання Балтії, проаналізовано етно-конфесійну ситуацію в регіоні [90-99]. Є. Л. Назарова у низці спеціальних статей розглядає взаємовідносини Русі з балтійськими племенами напередодні хрестоносного завоювання Лівонії і робить висновок, що руська політична присутність у регіоні виражалася у створенні опорних пунктів як центрів збору данини з місцевого населення [106-111]. Крім того, автор активно вивчає проблеми взаємовідносин хрестоносців з балтійською знаттю і характер русько-німецької боротьби за сфери впливу в регіоні.

Дослідження історії Тевтонського ордену та його експансії в Південно-Східну Балтію почалися в XIX ст., коли почали активно публікуватися і вивчатися джерела, що проливали світло на процес католицького завоювання у балтійському регіоні. Насамперед це стосується величезної публікаторської роботи німецьких істориків-археографів (наприклад, М. Теппена), які підготували до видання збірники актів, як з історії Тевтонського, так і

Лівонського орденів, єпископств Помезанії, Вармії та Самбії, а також збори німецьких середньовічних хронік.

Німецьким історикам належать численні джерелознавчі праці – дослідження Г. Бауера (про хроніку Петра з Дусбурга), В. Циземера (про хроніку Миколая фон Єрошина), Ф. Вахсмута (про Лівонську рифмовану хроніку) та ін.

Для низки німецьких історичних досліджень XIX –початку XX ст. характерна концептуальна суперечливість. О. Евальд, змальовуючи картину жорстокого винищення прусів, водночас говорив про користь залучення Орденем цього народу до християнської культури. Він висловлював жаль з приводу жорстокої політики Ордену, але жодної різниці між визвольною боротьбою прусів і завойовницькими діями Ордену не робив. Автор вважав, що основні протиріччя, нерідко запеклі, між Орденем і пруськими єпископами (зокрема, Християном) коренилися на відмінності їх цілей: одні прагнули підкорити, інші – просвітити. Однак не можна забувати, що як для Ордену, так і єпископа головною ціллю залишалося все-таки захоплення пруських земель і підпорядкування пруських племен своєму впливу.

Е. Каспар присвятив свою наукову працю четвертому магістру Тевтонського ордену Герману фон Зальцю. Автор дійшов висновку, що не прихильність імператора та римського папи, а військова майстерність рицарів та політичне мистецтво великих магістрів створили орденську державу [95, с. 21].

Прикладом робіт нацистського періоду з історії орденської експансії служать твори Е. Машке [100], який розмірковував про подвижницьку діяльність на підставі «нової німецької вітчизни», про боротьбу за необхідний німцям життєвий простір і перемоги рицарів-ченців над язичниками-прусами. Протиріччя між Орденем і папською курією він розглядав як протиріччя між двома формами місії – поступовою, але при цьому фундаментальною – «духовною», що зачіпає душі, свідомість і розум, і більш нетерплячою, цілеспрямованою та наполегливою, яку уособлювали своєю діяльністю духовно-рицарські ордени.

Солідну працю з історії Тевтонського ордену та п'ятдесятирічної війни тевтонців з прусами опублікував на початку 1980-х рр. Х. Бокман [39]. У дванадцяти розділах його монографії, насичених багатим фактичним матеріалом аналізуються різні аспекти діяльності Ордену з моменту його заснування і до занепаду. Частина книги присвячена підготовці та здійсненню експансії у пруські землі, утвердженню орденського панування у Пруссії. Концептуально, характеризуючи німецьке завоювання прусів і звертаючи увагу на жорстке ставлення тевтонців до багатьох з них, автор вважає за краще вписати тевтонсько-пруську війну в нейтральні рамки «руху на Схід», який, за його твердженням, «не був ізольованим проникненням німців у землю варварів за своєю природою не здатних створити власну культуру». При цьому автор наголошує, що німців, які переселилися у східні землі Європи, було «напрочуд мало» [39, с. 95-98].

В радянській історіографії проблеми пруського суспільного устрою, процесу завоювання Пруссії Тевтонським Орденем, створення ним своєї держави стали уважніше вивчатися після Другої світової війни. При цьому слід погодитися з авторитетною та обґрунтованою думкою сучасної відомої російської дослідниці історії Тевтонського Ордену, публікатора документів та перекладача наукових праць, пов'язаних з ним, В. І. Матузової у тому, що «вивчення історії Німецького ордену в Росії немає глибокого коріння» [39, с. 9]. Однак було розпочато дослідження суспільного устрою прусів; організовано велику роботу з оцінки сутності і цілей німецької експансії в Балтійському регіоні, характеру східної політики європейських держав (німецьких держав, Данії та ін.) та папської курії, взаємин Ордену та Московської держави.

В. Т. Пашуто, спираючись на хроніку Петра з Дусбурга, представив розгорнуту картину опору прусів орденському вторгненню і обґрунтував періодизацію боротьби прусів з тевтонцями [114, с. 112-129].

В. І. Матузова розглянула питання взаємовідносин тевтонців і знатних прусів, охарактеризувала короткотривалий союз князя Данила Романовича з Орденем та їх дії в Ятвягії [114].

Литовська історична література констатує, що рицарі-монахи застосовували в Балтії методи хрестових походів, примусове хрещення. Наголошується також на політичній небезпеці, що виходила від Тевтонського ордену, який здійснював організовану колонізаторську експансію [54, с. 38-39].

Історія Тевтонського ордену привертає увагу французьких та англійських учених, які вивчають сюжети, пов'язані з німецьким завоюванням Пруссії – документи римської курії та імператора, що визначили статус і привілеї Ордену, перебування Ордену в Семиграді, основні події війни з прусами. При цьому А. Богдан, наприклад, не згоден з «чорною легендою» про тевтонських рицарів і підкреслює, що Орден прийшов до Пруссії не за своєю волею, а після наполегливих прохань мазовецького князя. На його думку, також треба врахувати, що «якщо тевтонські рицарі завдавали ударів, то отримали у відповідь такі самі удари», а «прусси... не соромилися грабувати території своїх сусідів-християн», спалювати села і поголовно винищувати жителів» [36, с. 269-270]. В. Урбан заявляє: «не схоже, що тевтонських рицарів судитимуть об'єктивно». Англійський дослідник вважає, що тевтонців не можна називати «породженням пекла» [129, с. 98].

В статті білоруського дослідника Р. Гагуи [49] на основі широкого кола автентичних джерел визначається роль, яку відіграв Тевтонський орден в утворенні Литовської держави. Як констатує дослідник, виникнення державності на території Литви стало результатом виділення місцевої родоплемінної знаті, представники якої у своїх претензіях на встановлення одноосібного панування отримували підтримку ззовні (з боку Тевтонського ордену або з боку Галицько-Волинської Русі). Як переконаний вчений, підтримка Ордену і Католицької Церкви дала можливість Міндовгу отримати перемогу державу у боротьбі за владу і стати легітимним монархом на литовських територіях, що привело до встановлення повного суверенітету в Литві і вивело ВКЛ на міжнародну арену.

Українська історіографія хрестових походів в землі Східної Балтії є незначною і представлена працями О. Масана, Б. Головка, Т. Горбача і Я. Пилипчука.

Відомий чернівецький історик, дослідник історії Тевтонського Ордену О. Масан докладно висвітлив процес дипломатичної підготовки німецьким Орденом вторгнення в Прусію. Як доводить вчений, Тевтонський орден йшов до створення своєї держави в Прусії як військовим, так і дипломатичним шляхом. Своєрідну «програму-максимум» Орден реалізовував шляхом укладання угод з польським князем Конрадом Мазовецьким, який надав рицарям спочатку Хелмінську землю (1230 р.). Свої володіння там передали рицарям-ченцям єпископи пруський Християн і мазовецький Гюнтер (1230р.). Після цього Конрад дав згоду на самостійне завоювання території Прусії орденом. Дипломатичними здобутками 1226-1235 рр. Тевтонський орден заклав правові, політичні і територіальні засади власної державності в Південно-Східній Балтії [86].

У статті київського дослідника О. Головка [50] висвітлено процес проникнення хрестоносців у Центрально-Східну Європу, визначені історичні обставини появи Німецького ордену, його взаємини з польськими та руськими князями, прусами і литовцями.

Стаття Т. Горбача [51] присвячена питанню участі польської шляхти в ініційованих Тевтонським орденом у хрестоносному русі європейських феодалів на Литву. Дослідник визначив причини і обставини, які спонукали польських рицарів до військового паломництва мандрівок у Прусію для участі в орденських райзах. На матеріалах універсальних гербовників охарактеризовано склад учасників цих виправ.

Стаття Я. Пилипчука присвячена специфіці міжетнічних взаємин в районі Ризької затоки у XII–XIII ст. [116] Як підкреслює дослідник, до початку німецького завоювання противниками лівів були латгали та земгали. Ліви підтримували союзні стосунки з Полоцьком та куршами. Поселення німецьких купців у районі Ризької затоки не зустріло спротиву з боку лівів. Християнізація лівів впродовж тривалого часу також не зустрічала спротиву. Як констатує вчений, утвердження німців в Лівонії визначило переорієнтацію політики лівських вождів. Ворогами лівів стали курши та ести, а союзниками – німці, латгали та земгали.

Висвітлюючи участь чеського короля Пршемисла Отакара II у хрестовому поході на Прусію науковець з Ужгородського національного університету І. Ліхтей [81] дійшов висновку, що офіційною мета цієї збройної виправи полягала у наданні допомоги Німецькому ордену у придушенні повстання прусів (1243-1283 рр.). Хоча реальні прагнення чеського монарха носили значно далекоглядніший характер. Як резюмує історик, він прагнув завоювати нові землі, і цілком можливо, намагався здобути вихід до Балтійського моря з метою створення універсальної монархії. Крім того, автор припускає, що Пршемисл II мав намір домогтися надання Оломоуцькому єпископству статусу архієпископства, яке б відіграло важливу роль у поширенні християнства на завойованих землях, заселених язичниками. Це в свою чергу, послужило б гарним приводом для звільнення Оломоуцького єпископства з-під зверхності майнцького архієпископа. Причиною невдачі походу, як вважає вчений, стало погіршення погодних умов – різке потепління і паводок. І. Ліхтей висловив припущення, що у випадку продовження походу пруське повстання, мабуть, вдалося б приборкати раніше.

Джерельна база досліджуваної теми представлена широким колом джерел, насамперед, нарративних. Дві хроніки дійшли від XIII ст. – «Хроніка Лівонії» Генріха Латвійського (1225-1227 рр.) [6] та анонімна «Старша лівонська Римована хроніка» (90-ті рр. XIII ст.) [22]. «Хроніка» Генріха Латвійського містить багатий фактичний матеріал з політичної історії Лівонії, взаємин Ордену мечоносців з лівонським єпископатом, руськими землями, датською короною. Разом з тим, позиція хроніста, прихильника суперника мечоносців – ризького єпископа Альберта, визначає значну завуальованість оповіді (при описі військової діяльності Ордену, його зв'язків з єпископатом, їх оцінок), що змушує з особливою увагою ставитися до непрямих вказівок автора та відомостями інших джерел. Хоча хронологічно хроніка не охоплює і півстоліття і географічно стосується лише Східної Балтії, проте і в цих рамках є основним джерелом відомостей про народи Лівонії в період їх появи на європейському історичному горизонті. «Хроніка Лівонії» зберегла деякі

відомості про боротьбу самбів за незалежність, повідомляє про обставини об'єднання Тевтонського ордену та Ордену мечоносців.

Протилежна тенденція характерна для створеної в орденському середовищі «Римованої хроніки», автор якої зосереджує свою увагу майже виключно на діяльності мечоносців, нерідко приписуючи їм неіснуючі заслуги в хрестоносному завоюванні Лівонії і, по суті, виключаючи з наративного поля його сподвижників. Офіційно автора «Хроніки» не встановлений. Твір звеличує і прославляє діяльність Лівонського відділення Тевтонського ордену, нерідко приписуючи останньому досягнення інших активних учасників завойовницького процесу в лівонських землях. «Хроніка» просякнута духом войовничого католицизму, який однозначно виправдовує пролиття крові необхідністю поширення «істинної віри».

Важливим джерелом для вивчення досліджуваної теми є «Лівонська хроніка» Германа Вартберга [2]. Займаючи офіційне становище при лівонському магістрі, Вартберг, при складанні свого літопису, міг скористатися архівними документами орденського замку в Ризі; він не тільки вів дипломатичні переговори ордену з духовенством, але й сам брав участь у військових діях ордену. Він неодноразово супроводжував лівонського магістра Арнольда Фітінгофа (керував орденом з 1360 по 1364 рр.) і Вільгельма Фрімерсгейма (з 1364 по 1385 рр.) в їхніх походах на литовських язичників.

Вартберг писав свій твір, вірогідно, не набагато пізніше того року, яким він завершується. Для його написання хроніст користувався крім документів Ордену, мирних трактатів, договорів з місцевими єпископами та іншими офіційними орденськими паперами, як-от донесеннями магістру орденських чиновників, про військові події та ін.

Перша частина хроніки заснована на ранніх писемних джерелах, зокрема, Старшій Лівонській римованій хроніці, місцями ж передає усну традицію. Починаючи з 1358 р. хроніка містить більш розгорнуті відомості, і деякі події описуються автором явно як очевидцем, що дає підставу вважати саме цей рік початком служби останнього в Лівонії. Єдиний повний рукопис хроніки, що відноситься до XVI ст., зберігається в Державному архіві в Гданську (Польща).

До найважливіших джерелознавчих матеріалів тевтонсько-пруської війни належать хроніки. При цьому історики-дослідники не мають у своєму розпорядженні давньопруських джерел, оскільки пруси не мали писемності, тому використовують документи, створені хроністами Тевтонського ордену і сусідніх з ним країн – Русі та Польщі. Зіставлення відомостей руських літописів з даними німецьких, польських та інших хронік дозволяє встановити тотожність основних політичних цілей та особливостей руських, польських та німецьких хрестових походів на Прусію.

Найбільш цінними джерелами з історії тевтонського завоювання прусів є хроніки, складені представниками орденських структур. Закономірно, що твори орденських хроністів тенденційні, вони висвітлюють події, пов'язані з діяльністю рицарсько-чернечої організації, вигідному на останньої світлі; включають численні легенди, розповіді про різні чудеса і видіння. Однак це не знижує цінності цих джерел. Хроніки, що дійшли до нас, рясніють відомостями про підготовку і ведення військових дій, походи тевтонців, пруські повстання, заснування орденських фортець.

Серед орденських хронік особливе значення має складена Петром з Дусбурга «Хроніка землі Пруської» [16]. Це перший великий пам'ятник історії Тевтонського ордену в Прусії. Вона була завершена у 1326 р. У «Хроніці землі Пруської» зафіксована картина історичних подій XIII – першої чверті XIV ст., передано їх осмислення з позицій хрестоносця-завойовника. Хроніка написана латинською мовою і структурно складається з чотирьох частин. Перша розповідає про заснування Тевтонського ордену купцями з Бремена і Любека близько 1190 р. під час облоги хрестоносцями Акри в Палестині; друга – про вторгнення хрестоносців до Прусії, фактично санкціонованого імператором Фрідріхом II Штауфеном, який «дарував» Ордену в 1226 р. в якості феода пруські землі «Золотою буллою»; третя – про війни з прусами до 1283 р. та з Литвою до 1326 р. Четверта частина «Хроніки» містить опис різних подій світової історії, що дозволяє осмислити історію Тевтонського ордену періоду завоювання Прусії у ширшому контексті. Збереглися і доповнення, що належать до 1326-1330 рр. і належали, мабуть, також Петру з Дусбурга. Як

сучасник описуваних подій, Петро з Дусбурга виступає лише в розділах, які стосуються 1290-1326 рр. «Хроніка» заснована на матеріалах наративних джерел (хроніки та аннали окремих монастирів у Пруссії, письмові донесення), дипломах (грамотах) та усних переказах про хрестоносців.

«Хроніка» як джерело заслуговує на високу оцінку. Вона містить об'ємний матеріал, що широко характеризує економічне, суспільне та політичне становище прусів. Лише ця «Хроніка» дотепер зберегла численні факти з історії боротьби пруського народу за незалежність у 1230-1283 рр. та відомості про подальші спроби визвольної боротьби з Тевтонським орденом.

Твір Петра з Дусбурга написаний латиною, у зв'язку з цим Лютер фон Брауншвейг (великий магістр ордену з 1331 по 1335 рр.) доручив Миколаю фон Єрошину перекласти твір Дусбурга німецькою мовою. Новий варіант «Хроніки землі Пруської» [14], підготовлений Миколаєм фон Єрошином, мав віршовану форму, містив парні рими, та становив близько 28 тисяч віршованих рядків. Переклад було здійснено для того, щоб брати Тевтонського ордену могли користуватися нею. Виконуючи волю магістра, Миколай фон Єрошин написав на основі Хроніки землі Пруської величезний німецький твір і цією роботою створив для оповідальної літератури середньовіччя рухливу форму – парні рими. Від латинського оригіналу він в цілому не відхилився, в деталях перегрупував і відійшов від оригіналу, використовуючи у своїй розповіді додаткові джерела і в окремих випадках додавав наявні в нього власні знання.

Невелика хроніка, що має в оригіналі 22 сторінки, під назвою «Витяг з пруських справ» [10] належить невідомому самбійському каноніку, члену орденського капітулу. Хроніка написана наприкінці 1330-х і, ймовірно, у 1340-х рр. і розділена на 9 частин. Друга частина містить деякі важливі відомості про духовні ордени, третя – про дати заснування Тевтонським орденом замків і міст у період між 1237 і 1337 рр., а шоста – дуже короткі відомості про війни в Пруссії з 1251 по 1338 рік.

«Короткі пруські аннали» [12], складені в 1514 р. – це лаконічні нотатки про історію Тевтонського ордену і Пруссії в період з 1190 по 1337 рр. Головним чином, ці відомості містять інформацію про заснування орденських фортець,

деякі битви тевтонців з прусами. Опису битв, інформації про будь-які їх деталі в коротких анналах немає.

При вивченні орденської експансії в Прусію особливу цінність представляє актовий матеріал.

По-перше, важливу роль відіграють документи папської курії, які найяскравіше ілюструють різні аспекти політики, що проводилася «святим престолом» у Прусії. У зв'язку з цим основне значення має булла папи Гонорія III магістру і братам Тевтонського ордену про надані їм привілеї (1220 р.) [1]. Булла визначила для Ордену можливості та умови підкорення язичницьких, а в перспективі пруських земель Європи. Булли понтифіків, адресовані пруському єпископу Християну [17-18], характеризують один з аспектів орденської експансії до Прусії – напружені стосунки з представником католицької церкви з приводу влади над прусами та власності на землі.

По-друге, імператорська влада, яка потребувала зовнішньої підтримки в період найбільш гострого протистояння з папською владою в 20-30-ті рр. XIII ст., також переслідувала мету поширення більш серйозного впливу на духовно-рицарські ордени. Яскравою ілюстрацією таких устремлінь є «Золота булла», видана в Римі в 1226 р., основоположний документ міжнародного права, що забезпечив формальну підтримку орденської експансії в пруські землі з боку імперії [9]. Крім цього, цей документ визнавав права Ордену на володіння пруськими землями і надавав рицарям цілий ряд важливих господарських і політичних прав. По суті, обширний перелік цих привілеїв створював фундамент для утворення в перспективі орденської держави в землях прусів, тобто, обґрунтовувалась ідея не тільки необхідності християнізації прусів, але й їхнього завоювання. Крім інтересів імперії в Балтійському регіоні, булла також відображала претензії Фрідріха II і його імперії на світове панування.

Актовий матеріал представлений також рядом документів Міндовга, написаних між 1253 та 1261 рр. [7; 20] Адресовані вони зазвичай Тевтонському ордену і стосуються надання васального права на володіння Орденем тими чи іншими землями в Балтійському регіоні. Загалом таких актів збереглося десять,

причому два останні з них не є автентичними документами Міндовга. Акт про дарування Литви та грамота про повторне дарування Зелонії – пізніші фальсифікати.

Важливим джерелом для вивчення походів німецького рицарства на Литву є «Галицько-волинський літопис», на сторінках якого зокрема наявна інформація про активну підтримку Тевтонським орденом литовського князя Міндовга у його боротьбі з Товтовилом [4].

Метою даної магістерської роботи є з'ясування передумов, що уможливили експансію німецького рицарства у Східно-балтійський регіон, умов і факторів її реалізації, що привели в кінцевому підсумку, до кардинальної політичної трансформації даного регіону. Виходячи з мети, *завданнями* роботи є:

- з'ясувати чинники, що визначили німецьку експансію в Лівонію;
- охарактеризувати роль папства в організації хрестоносного руху на територію Лівонії;
- дати характеристику етнополітичної ситуації в Східно-балтійському регіоні напередодні вторгнення німецьких рицарів;
- висвітлити процес завоювання Лівонії рицарями Ордену мечоносців;
- визначити місце і роль тевтонсько-пруської війни в процесі хрестоносного завоювання Східно-балтійського регіону;
- оцінити дипломатичні і правові аспекти орденської експансії на територію Пруссії;
- з'ясувати роль Тевтонського Ордену в процесі становлення Литовської держави;
- висвітлити участь «гостей» Тевтонського Ордену у хрестових походах на Литву;
- дати загальну характеристику бойових дій між литовцями і військами Німецького Ордену.

РОЗДІЛ 1. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ЕКСПАНСІЇ НІМЕЦЬКИХ ХРЕСТОНОСЦІВ В ЛІВОНІЮ

Німецьку експансію у східній частині Балтики слід розглядати, з одного боку, як процес, що проходив у рамках хрестових походів, з іншого – як складову частину німецького колонізаційного руху з усіма витікаючими звідси закономірностями.

Водночас біля витоків німецької експансії у Лівонії лежали особливі специфічні чинники, що зумовили суттєві відмінності її від аналогічних процесів у західнослов'янських та пруських землях.

Як відомо, з другої половини X ст. Західна Європа вступила в смугу справжнього демографічного буму, пов'язаного з тимчасовою політичною стабілізацією в рамках ранньофеодальних монархій та зростанням продуктивних сил у сільському господарстві [122, с. 85]. Не була винятком і Німеччина. У німецьких землях чисельність населення лише з кінця XI до кінця XII ст. зросла з чотирьох до семи мільйонів чоловік [122, с. 86]. Згідно з іншими оцінками, населення Німеччини напередодні X ст. становило менше 1 млн осіб, а до кінця XIII – 12-15 млн. чол [84, с. 169]. Таке значне зростання німецького населення супроводжувалося обезземелюванням селянства, що становило його основну масу [102, с. 74].

За даними К. Лампрехта, з IX по XII ст. вартість землі в Німеччині зросла в 12 разів [79, с. 41]. Угіддя, потенційно придатні для обробітки, ще не використовувались за призначенням. Поширення феодальної вотчини з великою панською оранкою і переважаючою домінантною панщиною обмежували зростання та подальше дроблення селянських наділів. Зрештою вотчина акумулювала великі резерви робочої сили в, не потрібні її межах [27, с. 44]. Це спонукало десятки тисяч німецьких селян, які не мали засобів для існування на батьківщині, вирушали в міста, в хрестові походи на Схід, але, найбільше, в менш населені сусідні східні землі. У той же час німецькі ремісники, не маючи необхідного ринку для збуту своїх товарів, які шукали нових місць для поселення. Результатом ситуації, що склалася, і стало так зване

«німецьке розширення на схід», що являло собою складний соціальний феномен зовнішньої колонізації і охопило території заельбських слов'ян, Польщі, Угорщини, Чехії, пруських земель. Цей процес був активно підтриманий та використаний німецькими прикордонними князями, які зуміли розширити свої володіння до Одера. Зрештою трохи більше ніж два століття, між 1125 і 1346 рр., було завойовано і колонізовано близько двох третин сучасної Німеччини, крім територій, розташованих далі на схід [58, с. 87].

Однак така схема абсолютно не прийнятна по відношенню до Лівонії. Селянської колонізації там не було повністю [29, с. 15-16] – сухопутний шлях у Лівонію був відрізаний спочатку прусами, потім Литвою, морський же був надто дорогим та небезпечним. Та й міст за перші півстоліття німецького панування (до середини XIII ст.) було засновано, по суті, лише два – Ригу та Дерпт [71, с. 100]. Лівонія уявлялася європейцям краєм не менш загадковим, ніж, скажімо, Центральна Азія чи Африка [119, с. 277]. Виникає закономірне питання: кому ж у такому разі знадобилося вирушати до Лівонії і чому? Хто стояв біля витоків німецького проникнення землі східнобалтійських народів?

У пошуках відповіді на ці питання потрібно звернутися до особливостей географічного положення регіону, що нас цікавить.

Лівонія з давніх-давен служила шляхом, що пов'язував північно-західну Європу з північно-східною [134, с. 26-27]. У VIII ст. ці зв'язки помітно пожвавлюються [64, с. 60]. Західною Двіною торговий шлях доходив до Дніпра, а звідти до Чорного моря та Візантії. З IX ст. кораблі купців почали плавати до Дніпровської артерії по Фінській затоці, Неві, Ладозькому озеру, Волхову («шлях із варяг у греки»). Від Ладоги пролягав шлях через верхів'я Волги, за її течією до Каспійського моря, а далі Халіфату [65, с. 1820].

У VIII-IX ст. цими шляхами активно користувалися норманські купці і розбійники, які прагнули вийти на візантійські і арабські ринки [134, с. 46]. Очевидно, від скандинавів арабам і стало відомо про річкові шляхи через Східну Балтію [68, с. 86].

Східна Балтія як транзитна торгова зона стала ще більшою важливою у X ст. Зростає кількість англосаксонських, німецьких та арабських монет,

знайдених на її території, безумовно свідчить про інтенсифікації тут торгових зв'язків Сходу і Заходу [64, с. 60]. Оборот товарів на шляхах, що переміщались через Східну Балтію, не обмежувався транзитом східних та західних товарів. З балтійських і, перш за все, з північноруських земель експортувалася різна сировина: хутра, мед, віск, хутра, смола, сало, дьоготь, бурштин, риба, ліс (особливо дубовий, так званий *Wagenschot*), мідь, залізо тощо. Вивозилися і раби [107, с. 27]. На Русь і в Балтію із Заходу надходили сіль, сукна, шовк, прянощі, вино, вироби ювелірного та інших ремесел [53, с. 89].

До XII ст. Балтійський регіон набуває найважливішого значення для економічного розвитку Західної Європи. Він став життєво необхідним для північно-західних та західноєвропейських земель як постачальник сировини та товарів, як і перевалочний пункт для реалізації їх промислових товарів [71, с. 102]. Таким чином, значення Східної Балтії вийшло далеко за межі локальних кордонів, зробивши регіон предметом пильної уваги Заходу.

Приблизно з початку IX ст. до 70-х років. X ст. головним центром балтійської торгівлі було місто Бірка, розташоване на острові Бьорке біля озера Меларін [28, с. 38]. Його наступником став Хедебю, розташований біля Слієни у південній частині Ютландії [138, с. 12-13]. Однак і сам Хедебю наприкінці XI ст. виявився відтіснений на другий план містом Вісбі, що знаходилось на острові Готланд, який був вигідним розташований майже у самому центрі Балтійського моря [53, с. 88-89]. Вісбі протягом всього наступного сторіччя залишався головним центром транзитної торгівлі на Балтиці, пропускаючи через свої ринки потік товарів, що йшли з Новгороду та гирла Західної Двіни і у зворотньому напрямі [127, с. 185].

На Балтійському морі велася і торгівля мешканцями північно-східної Русі. У XII ст. ці купці були регулярними гостями на Готланді та мали тут навіть власну церкву [127, с. 185]. Новгородським літописом під 1130 та 1134 р. зафіксовані факти плавання руських торгових флотилій до датських берегів [15, с. 207-208], а в датській хроніці під 1157 р. згадується присутність руських торгових кораблів у гавані Шлезвігу [21, с. 480].

Проте провідну роль балтійської торгівлі відігравало датське купецтво, яке зуміло поставити під свій контроль Готланд. Датські купці здавна підтримували найактивніші торговельні зв'язки зі східнобалтійськими землями [138, с. 14].

У XII ст. на берегах Балтики з'явилася нова сила. Під час наступу на землі полабських слов'ян на Балтійське узбережжя вийшли німці. У 1143 р. голштинський граф Адольф II фон Шауенбург, «побачивши...зручне місце та чудову гавань, ...почав будувати тут місто і назвав його Любек» [5, с. 138]. Так було започатковано майбутній найбільший торговий центр на Балтиці. Проте бурхливий економічний розвиток Любека почався дещо пізніше і пов'язаний з ім'ям саксонського герцога Генріха Лева. У 1158 р. «герцог попросив графа Адольфа, щоб він поступився йому гаванню та острів Любек». Адольф спочатку відповів відмовою, але суперничати з могутнім сусідом не міг і зрештою змушений був змиритися. Генріх Лев надав місту значних привілеїв і доклав багато зусиль, щоб активізувати його торгівлю зі східнобалтійським узбережжям [5, с. 195-196]. У 1188 р. любекські привілеї були підтвержені імператором Фрідріхом I Барбаросою [127, с. 185]. З середини XI ст. успішно розвивалася і бременська торгівля [134, с. 51]. Німці отримали вигідні висхідні позиції у розвитку балтійської торгівлі [53, с. 90].

Німецькі купці прагнули обійти торгове посередництво Готланду і датчан і вступити у прямі торговельні зв'язки з жителями Північно-східної Русі та Балтії, поставити під свій контроль східнобалтійські ринки, закрити вихід у море руським купцям та монополізувати балтійську торгівлю [52, с. 43]. Німецькі купці мали реальну можливість відтіснити данців на другий план: численні німецькі міста з розвиненим товарним виробництвом могли придушити торговельну конкуренцію Данії, що залишалася майже виключно аграрною країною і ввозила промислові товари з тієї ж Німеччини [66, с. 48]. Данія мала найсильніший військовий флот у регіоні, але у 80-х рр. вона не змогла використати свою військову міць у Східній Балтії, спрямувавши її на придушення великого повстання поморських слов'ян [71, с. 101].

Німецькі міста користувалися внутрішньополітичними ускладненнями данців. До кінця XII ст., між 1184 та 1192 рр., німецькі купці облаштувалися в Новгороді [121, с. 15-19]. Першими на початку 80-х рр. XII ст. у гирло Західної Двіни проникли любекські та бременські купці, які встановили регулярні торгові контакти з місцевими лівами [127, с. 186]. Спочатку їхня торгова діяльність тут обмежувалася приїздами на короткий час, необхідний для здійснення разового торговельного обігу. Однак поступово німецькі купці перейшли до іншої практики і почали намагатися створити постійну торгову факторію та замінити сезонну торгівлю на цілорічну. Їм вдалося закріпитися у верхній течії Західної Двіни поблизу поселення Ікскюль [127, с. 186]. Упродовж другої половини XII – XIII ст. південно-східне узбережжя Балтійського моря покрито мережею німецьких міст, купецтво яких взяло під свій контроль транзит східноєвропейських, руських і близькосхідних товарів на Захід [131, с. 12].

Таким чином, у XII ст. зростання значення балтійської торгівлі та Східної Балтії для економічного розвитку Західної Європи привело до посилення військово-торговельної експансії Заходу, в авангарді якої постало німецьке купецтво, яке прагнуло утвердитись на Західній Двіні та берегах Фінської затоки [64, с. 63]. Відповідно біля витоків німецької експансії у Східній Балтії стояло не селянство, а купецтво [134, с. 34].

На думку ряду німецьких істориків, німецьку експансію слід пов'язувати виключно з боротьбою за встановлення контролю за торговими шляхами [132, с. 72]. Безумовно, у проникненні у східнобалтійські землі було зацікавлене насамперед купецтво. Його присутність у Лівонії ще не означала завоювання країни або початок місіонерської діяльності [134, с. 74], тим більше що й здійснювалася вона, у значній мірі не силами купців. Німецька експансія на схід набула характеру хрестових походів [83, с. 65].

На рубежі XII-XIII ст. змінюється зміст поняття «хрестовий похід». Якщо раніше під ним розуміли виключно похід у Святу Землю з метою захисту християнських святинь та поклоніння їм, то тепер його трактування суттєво розширюється. Відбувається інституціоналізація цього спочатку

екстраординарного явища, в силу якого церква спрямовує своїх прихильників уже не лише проти мусульман, на боротьбу за визволення Гробу Господнього, але й благословляє хрестоносців на війну з будь-якими своїми ворогами, як всередині так і за межами християнсько-католицької Європи. За східні рубежі німецьких земель хрестоносна місія вперше звернулася в середині XII ст.: у 1147 р. з благословіння Бернарда Клервоського і папи Євгена III, під гаслом «хрещення або винищення», на полабських слов'ян рушило військо саксонських феодалів, тоді як їхні південно-західні співвітчизники на чолі з імператором Конрадом III попрямували до Святої Землі [77, с. 194-195]. У 1171-1172 рр. папа римський Олександр III проголосив хрестовий похід проти естів [50, с. 39].

Перспектива поширення католицизму у Східній Балтії була для папської курії, безумовно, дуже привабливою. Ряд істориків вважав римських пап ініціаторами німецько-католицької експансії в Лівонії [137, с. 169]. Проте політика римських первосвящеників не була настільки прямолінійною. За справедливим зауваженням Є. Л. Назарової, біля витоків місіонерської діяльності у східнобалтійському регіоні, як правило, стояв глава однієї з прилеглих католицьких єпархій [109, с. 44-45]. Вже 1120 р. Естонія згадується у джерелах як місіонерська область Сігтунського єпископства [109, с. 45]. У другій половині XII ст. ініціативу у справі поширення християнства у Східній Балтії перехопило Лундське архієпископство [109, с. 46]. Близько 1170 р. архієпископ Ескіль висвятив естонським єпископам цистерціанського ченця Фулько і переконав Олександра III проголосити в Данії, Норвегії та Швеції хрестовий похід проти естів [29, с. 7; 134, с. 55]. Невідомо, чи відбувся він чи ні, але, принаймні, місія Фулько успіху не мала [108, с. 26].

У момент політичних труднощів данців поставити Лівонію під свій духовний контроль спробував бременський архієпископ. У цьому його устремління збігалися з інтересами бременського і любекського купецтва і, більше, могли бути профінансовані останнім [109, с. 46]. На торговому кораблі бременських купців у землі лівів з метою місії і прибув навесні 1184 р. канонік августинського монастиря в Зегеберзі Мейнард [109, с. 46]. Згідно з

повідомленням Генріха Латвійського, Мейнард взявся за справу просвітництва серед язичників виключно з власної ініціативи [6, с. 102]. Ця точка зору знайшла своє відображення і в історіографічній традиції [29, с. 11]. Слід, однак, погодитися з аргументами Є. Л. Назарової, яка засумнівалася у справедливості подібного тлумачення діяльності Мейнарда і дійшла висновку, що вона була задумана в канцелярії бременського єпископа Зігфріда і, мабуть, була узгоджена з папською курією. Те, що Мейнард на початку своєї місіонерської діяльності розпочав посольство до полоцького князя, знову ж таки наводить на думку, що він виступав не як приватна особа, а як офіційна персона, уповноважена вести переговори на найвищому рівні [109, с. 47]. А враження обумовленості місії Мейнарда виключно його власною ініціативою склалося швидше через наступні події. Не минуло й півроку після прибуття священика до Лівонії, як помер бременський архієпископ Зігфрід, а який змінив його в 1185 р. Гартвіг II зіткнувся з масою проблем у власній єпархії [71, с. 108]. Того ж року помер і папа Луцій III. Таким чином, Мейнард виявився позбавлений підтримки високопоставлених покровителів, які стояли біля витоків його місії, і був змушений діяти, покладаючись лише на власні сили. І хоча у 1186 р. Мейнард був посвячений у єпископи Лівонії, а 25 вересня і 1 жовтня 1188 р. було підтвердження підпорядкування нового єпископа бременській архієпископії [109, с. 47], жодної безпосередньої допомоги ні від курії, ні від князів церкви він не отримав.

Папа Целестин III обмежився лише тим, що адресував Мейнарду буллу, що дозволяла набирати в Німеччині священиків для лівонської місії (27 квітня 1193 р.) [109, с. 47]. Єпископство Мейнарда існувало лише на папері, місіонерська діяльність успіху не мала, а сам він неодноразово ризикував стати жертвою язичників. Успіх місії опинився під питанням. Потрібні були рішучіші заходи.

Це зрозумів і сам Мейнард, але його заклики про допомогу до західноєвропейських рицарів через несприятливу обстановку залишилися практично без відповіді. Наприкінці 1193 або 1194 р. папа все ж закликав до хрестового походу проти балтійських племен, але все вилилося лише в

грабіжницький набіг на північно-естонське узбережжя [136, с. 118]. Наступник першого лівонського єпископа, колишній абат цистерціанського монастиря Локкум, Бертольд зумів набрати в Саксонії, Вестфалії та Фрісландії загін хрестоносців, але після перших успіхів загинув у липні 1197 р. у жорстокій битві з язичниками [134, с. 87]. І лише третьому єпископу, Альберту Буксгевдену, родичу Гартвіга II, який прибув до Лівонії з сильним військом на 23 кораблях, вдалося закріпитися в гирлі Двіни і захистити на початках крихкі паростки лівонської церкви [134, с. 91].

Ліви жили у районах, прилеглих до Ризької затоки, на півночі півострова Курземі, а також у долинах річок Даугави та Гауї. «Повісті минулих літ» вони відомі як ліб [19, с. 161]. Основними їх заняттями були землеробство, мисливство, бджільництво та риболовля. Жили переважно вони в селищах, у разі небезпеки ховалися у засіках та городищах. Укріплення представляли собою вали та дерев'яні стіни. Ліви були добрими землеробами і жили в окремих будинках, навколо яких знаходилися господарські споруди. Своїх померлих вони ховали у курганах [116, с. 26].

Археологічні дослідження естонського археолога Х. Моора дали можливість простежити відносини лівів з сусідами. Наприклад, з куршами ліви жили черезсмужно, що дає підстави вести мову про мирні взаємини та змішані шлюби між представниками цих народів. У другій половині I тис. н.е. на території Відземе з'явилися ґрунтові могильники, пов'язані з латгалами, які вторглися в землі, заселені балтійськими фінами. Вогнища розселення лівів у Відземі стали анклавом на латгальській території [123, с. 26]. Ймовірно, ліви Відземе були підкорені латгалами. Північна частина Курземе була населена лівами. Серед могильників лівів часто зустрічалися інгумації, але на заході їхньої території – кремації. На озброєнні лівів були мечі типів, характерних для Північної та Східної Європи. Наприкінці X – на початку XI ст. у лівів зустрічалися фібули скандинавського походження, списи з вузьким овальним пером, короткі однолезові мечі. У другій половині XI – XII ст. замість коротких однолезових мечів з'являються довгі однолезові і довгі дволезові мечі. Рукоятка їх прикрашена сріблом. Втулки копій також прикрашалися сріблом та золотом,

покривалися орнаментом з рослинними та тваринними мотивами [123, с. 26]. Бойові сокири схожі на ті, що були на Русі. Лівські воїни також користувалися щитами. Серед наконечників списів набули поширення втулчасті. Поширені широколезові сокири. Також не виключено поширення лука. В другій половині XII-XIII ст. людей перестають ховати з поховальним інвентарем, оскільки посилюється вплив християнства [42, с. 93].

Згідно висновків Е. Тиніссона і Х. Моора, ліві були місцевим балтійсько-фінським населенням. Раніше Е. Штурмс і Ф. Балодіс відзначали, що ліві Гауйї і Даугави прийшли населення, яке переселилось з Курземе. І. Коскінен, А. Біленштейн, С. К. Богоявленський вважали лівів переселенцями з Карелії, однак ця гіпотеза не знаходить археологічного підтвердження [117, с. 27]. В хроніці Генріха Латвійського повідомлялось про вендів [6, с. 105].

Е. Ю. Мугуревич вважає, що це одна із груп курземських лівів. Свою назву вони отримали від річки Венти і жодного відношення до вендів з Полаб'я та Помор'я не мають. У похованнях лівів було знайдено 24 меча, більшість з яких дволезові, 120 наконечників списів, 60 сокир. У лівів існувала знать, яка частково залежала від сусідів: наприклад, даугавські ліві залежали від Полоцька. Популярністю користувалися прикраси для одягу; розвивалися ремесла, зокрема, ювелірне та зброярство. Ліві були багатим народом [123, с. 27; 63, с. 135].

Потрібно сказати, що на момент німецького завоювання ліві не являли собою політичної єдності. Існувало кілька етнотериторіальних груп. Ліві розмовляли мовою, близькою південноестонському діалекту (мові Виру). Самі себе вони називали *Liivinika*. Крім того, в окремих груп лівів були власні самоназви. Вони ділились на *kalamied* (рибалки) і *randalist* (берегові). Самоназва *līvə/ lībə* вживалась рідко. Слов'янське *либь* – це калька *lībə*. Термін *Līva* був балтійсько-фінським коренем, що позначав кисіль, кашу, намул, жижу, кашоподібну масу. Латиська форма етноніму – *lībis* [117, с. 28]. Саксон Граматик називав їх *Livi* [21, с. 481], а Генріх Латвійський – *Livones* [6, с. 106]. При цьому він згадував що, Лівонія і Леттія – різні землі [6, с. 106]. З XIII ст. серед німців увійшло в практику називати називати землю лівів *Livonia*, а її

жителів – Livones [63, с. 137]. Потім ця назва поширилась на весь Лівонський Орден і стала означати ще й землі латгалів та естів [123, с. 28]. Латиською мовою ліви називалися *libi* или *libietis*. Вірогідно, самоназва «ліви» пов'язана з балтійсько-фінським коренем *Liva* [116, с. 27]. В естонській мові *liiv/liivak*, у водській *liva/livakko* означали пісок або піщане місце. Лівська мова значно відрінялась від інших балтійсько-фінських і активно контактувала з балтськими мовами [117, с. 28].

Лівонія займала землі від Нижньої Даугави до річки Салака. Даугаву ліви називали *Veina*. О. Прицак вважав, що земля лівів ділилася на провінції – *Lyvones Veinalenses, Ydumea, Thoreida, Methsepole*. *Lyvones Veinalenses* складалася з округів Рігенес, Гольм, Ікескола, Леневарде, Реміненсес, Аскрад [118, с. 592]. Е. С. Мугуревич, Е. Ю. Тиніссон та А. Е. Зариня вважали, що в землях Курземи знаходилися регіони зі змішаним куршсько-лівським населенням [63, с. 138]. У північному Курземі розташовувалися Ванемаа та Вінда. Центр Ванемаа знаходився в районі басейну Абави між Рендою та Кандавою. Піщані кургани лівів з Сабіле близькі до пам'яток лівів з басейну Гауї. У північному Курземі поховання здійснені за лівським обрядом, але з курським похоронним інвентарем [123, с. 29]. У цьому регіоні знаходилися замки Талсі, Дундага та Сабіле. Після німецького завоювання багато поселень лівів виявилися покинутими [123, с. 29]. Придаугавські ліви іноді називалися вейналами (за назвою річки). Укріплені замки (дерев'яні) місцевих лівів знаходилися в Лієлварді, Айзкрауклі та Даумгалі. Найбільша їх концентрація спостерігалася в пониззі Даугави між Ікшкіле та Салапіліс. По сусідству з Даумгалем було два городища і одна гавань [63, с. 138]. Стосовно питання існування міст у естів та лівів, то як стверджує А. Селарт, у лівів існували поселення у вигляді сіл та укріплених городищ-замків, але не міст [124, с. 87]. Перші християнські поховання на території лівів датуються періодом між 1184-1197 рр. Головне місто лівів знаходилося на місці сучасного Даумгале. Саме з придаугавської Лівонії німці розпочали свою колонізацію у 80-х роках. XII ст. Отримавши згоду Ікесколи, Мейнхард збудував Укскюль, який став центром єпископства. Єпископ Альбрехт, який став фундатором Риги, переніс столицю

єпископства в Ригу, в окрузі Рігенес. У 1253 р. Рига стала центром архієпископії. Третє плем'я лівів проживало на річці Гауя. Основні центри цих лівів знаходилися біля сучасних Сігулди, Турайди, Крімульди [116, с. 29]. У хроніці Генріха Латвійського землі гауйських лівів називалися Торейдою [6, с. 72]. Четверта та найбільша за площею земля називалась Ідумея і знаходилася на північ від річка Гауя на узбережжі Ризької затоки в басейні річки Брасла. На схід від неї лежала Торейда з однойменною столицею. У цій землі правив Каупо. Біля замку Каупо німці у 1214 р. збудували замок Фредаланд, який потім став Трейденом. Метсеполе вона ж Лісова земля знаходилася на північ від Ідумеї та Торейди та до кордону естонської провінції Зонтагана [63, с. 139].

Шведський хроніст Іоанн Магнус починав історію лівів з 1400 р. до н.е. Природно у нього не було жодних наукових підстав так удревнювати історію цього народу [116, с. 29]. Ф. Відеман вважав інформацію шведського хроніста недостовірною. Першою достовірною датою він вважав 1159 р. н.е., коли німці вперше з'явилися на Даугаві [42, с. 34-35]. В «Іпатіївському літописі» під 1180 р. вказано, що на боці полоцьких князів воювали Лібь і Литва [11, с. 620]. В 1186 р. за даними Генріха Латвійського прибув Мейнхард. Повідомлялось, що він навернув у християнство лівів Вілієнда, Улденаго, Ваде, Валдеко, Гервердера, Віцо [6, с. 108].

У «Хроніці Лівонії» Франца Нієштедта повідомлялося, що лівські купці діставалися Новгороду [13, с. 362]. Крім того, він повідомляв, що лівів очолювали вожді та жерці. За даними німецького хроніста, корабель, що йшов у Вісбю через шторм, потрапив у Ризьку затоку і що 1148 р. купці налагодили торгівлю з місцевими лівами [13, с. 370]. Спочатку вона існувала у формі бартерного обміну. У 1149 р. купці повторно приїхали до Лівонії. Ліви постачали німцям віск, хутро, сало. З лівами було укладено контракт у якому було записано тридцять імен знатних лівів. Торговці змогли налагодити добрі стосунки з лівами і навіть залишили в їхній країні чотирьох купців, які пробули там цілу зиму [116, с. 30]. Папа Римський наказував відправити в цю країну крім купців священика. У 1150 р. до Лівонії прибув Мейнхард. Купці у місці під назвою Рига збудували свої крамниці, де оселився і Мейнхард, а згодом і

ремісники. Кількість німців стрімко збільшилася. Контакт з лівами налагодили бременські купці разом з якими прибули і підлеглі Гамбурзького архієпископа та бременського єпископа. Мейнхард мав кілька тілоохоронців і він планував християнізувати лівів [116, с. 30]. Для того, щоб насадити християнство, він відправив лист бременському єпископу, в якому вимагав доставки будівельних матеріалів і каменярів для того, щоб, якщо язичники повстануть через його слова про лівських богів, то можна було б сховатися у фортеці та витримати облогу. Мейнхард отримав бажане і муляри за дві милі від Риги збудували замок Кірхгольм (Гольм). Фортеця не заважала лівам, як і церква. Однак з будівництвом фортеці та церкви Мейнхард розпочав активну проповідь проти язичництва і місцева знать почала міняти своє ставлення до німців [117, с. 32].

Землі лівів стали першою метою християнських місій, а потім і хрестоносців. У 1184 р. Мейнхард збудував фортецю в Ікшкілі. У 1185 р. готландські будівельники збудували замок. Потім було збудовано замок Гольв. Місцеві ліви обіцяли прийняти католицизм, якщо Мейнхард побудує для них замки. У «Старшій Лівонській Рифмованій хроніці» вся заслуга будівництва приписана купцям і Ікшкіле сприймалася як купецька колонія [22]. Крім того, згадувалося про хрещення Каупо. Вказано, що Мейнхарда прийняв Папа Римський. Насправді Мейнхард у Римі не був. За даними Генріха Латвійського, лише шість лівів прийняли хрещення, а інші кинулися змивати хрещення і вороже ставилися до місіонерів [6, с. 110]. На думку В. Чешихіна [134, с. 83] Мейнхард хотів змусити лівів платити десятину на користь церкви. При цьому данину з лівів брав Полоцьк. Лівів непокоїв постійний вплив німців у Ікскюль. Монаха Теодоріха ліви хотіли стратити, але того від смерті врятував щасливий випадок [63, с. 140]. У 1188 р. Мейнхард був посвячений у єпископи і повернувся з Бремена не самий. Справи Мейнхарда розвивались не дуже добре тому, що його майно розікрали ліви, а його не відпустили до Європи, коли він збирався на Готланд [117, с. 33].

Лівський вождь з Торейди – Каупо прийняв хрещення в 1191 р. разом з родичами та друзями. Монах Теодоріх, якому вдалося втекти від лівів розповів

німцям про реальний стан справ. На допомогу Мейнхарду вирушили хрестоносці з німців, шведів, данців, готландців. Військо очолили Біргер Броса і Теодоріх [42, с. 36]. Проте військо прибуло в естонську землю Вірумаа (Вірланд) і вело переговори зі старійшинами цієї землі. У 1196 р. в землях лівів помер Мейнхард. Полоцький князь не звертав увагу на німців, які облаштовувалися у землях його данників. Взимку 1196-1197 р. єпископ Хартвіг посвятив в єпископи Бертольда, а папа Целестин II видав буллу для походу проти лівів. Новий єпископ міг збирати добровольців з Вестфалії, Саксонії, Фризії. За версією Генріха Латвійського, влітку 1198 р. німецькі купці та воїни зупинилися біля Риги [6, с. 112]. Після цього німці підійшли до фортеці Гольм. Ліви просили перемир'я, яке було їм необхідне для того щоб зібрати війська. Загони лівів, які прибули для підкріплення пресувалися пішим строєм, без обладунків, озброєні списами, кийками і сокирами. Знатні ліви озброєні списами [6, с. 112]. Німці зімкнутим строєм атакували лівів і змусили їх відступити. У розпал битви лівський воїн Імаут убив Бертольда. Німці розорили округу Гольма і ліви були змушені прийняти хрещення. У Гольмі християнами стало 50, а в Ікшкілі – 100 чоловік [42, с. 36].

За повідомленням Франца Нієнштедта, у 1170 р. якийсь Копе (Каупо) прийняв християнство і з'їздив разом із Мейнхардом у Рим. Повідомлялося, що він проповідував і хрестив багатьох язичників і при ньому було засновано кафедру єпископа. У правління єпископа Бертольда язичники ополчилися на християн і дали їм бій. Повідомлялося, що Бертольд загинув разом із 1,1 тис. християн. Однак язичники були розбиті, їх загинуло 6 тис. осіб. У 1204 р. прибув новий єпископ Альбрехт [23, с. 376].

Для утримання захопленої території та її розширення був необхідний постійний приплив військових підкріплень з країн Західної Європи. Єпископ Альбрехт майже щороку вирушав до Німеччини, щоб набрати там пілігримів для боротьби з язичниками. Прибували вони, як правило, на початку весни, коли на Балтійському морі відкривалося судноплавство, і протягом року брали активну участь у військових діях. Хрестовий похід у Лівонію носив

перманентний характер: хрестоносці прибували в Лівонію щорічно, хоч і в різній кількості [38, с. 644].

Активно використовували хрестоносці та допомогу місцевих нобілів. Їх надійними союзниками стали представники знаті лівів і леттів, які не пропускали майже жодної військової виправи німецьких рицарів [56, с. 39]. З 1219 р. в походах хрестоносців брали участь і окремі естонські старійшини. Підтримуючи хрестоносців, балтійці значною мірою намагалися вирішити власні проблеми та використання хрестоносців для власного захисту. Летти побоювалися лівів та естів, ліви – леттів та естів, ести та летти – русичів. І всі разом – литовців [29, с. 28]. Німці справді боролися з балтійцями пліч-о-пліч, втручаючись у їхню міжусобну боротьбу. Ось тільки головною метою їх було не допомагати місцевим народам, а, використовуючи їхні чвари, підкорити їх [6, с. 115]. Зрештою в результаті вони зробили це значною мірою руками самих же балтійців, успішно застосувавши політику, засновану на принципі «розділяй і володарюй», перетворившись із союзників і захисників у панів. Крім того, виступаючи на допомогу хрестоносцям, нобілі отримували частку з захопленої здобичі та отримували натомість гарантії збереження свого привілейованого соціального статусу [53, с. 90].

Успіхи хрестоносної місії багато в чому пояснюються як опорою на військову допомогу з Європи, передусім Німеччини, і використання військових сил місцевих народів. Але навряд чи досягнення німецько-католицької експансії обумовлені лише названими факторами. Внесок пілігримів у боротьбу з язичниками безперечно великий. Але він не міг стати визначальним, оскільки військові контингенти, що прибували на допомогу лівонцям, рідко були численні. Виняток представляє, мабуть, лише перше прибуття єпископа Альбрехта до Лівонії у супроводі 2300 воїнів, і експедиція саксонського герцога Альберта. Зазвичай, за підрахунками Ф. Беннінгофена, одночасно приїжджало від 300 до 1000 хрестоносців [53, с. 90], чого було явно замало ефективної боротьби з язичниками. Оскільки приплив і відплив хрестоносців, так само як і їх кількість, залишалися гіпотетичними, чітке стратегічне планування військових операцій проти язичників виключалося. Підтвердження цьому

можна знайти і в хроніці Генріха Латвійського. Так, він повідомляє, що в 1201 р. «єпископ ... повернувся в Лівонію з пілігримами, яких зумів зібрати» [6, с. 115], а під 1211 роком нарікає, що до Лівонії прибули лише «небагато пілігримів» [6, с. 115]. До того ж прибуття хрестоносців не було регулярним і залишалися вони в Лівонії, як правило, не більше ніж на рік. По суті, розмір військових підкріплень залежав майже виключно від зусиль єпископа Альбрехта, до діяльності якого папська курія ставилась без особливої участі. Всупереч поширеній думці, римські папи зовсім не ставили знак тотожності між хрестовими походами у Святу Землю та військовими експедиціями до Балтії. І Інокентій III, і Гонорій III, активно спрямовуючи західне рицарство в Сирію та Палестину, взагалі приділяли лівонським справам порівняно мало уваги [35, с. 21].

За повідомленням Генріха Латвійського, вже перший лівонський єпископ Мейнгард отримав від Целестина III буллу, в якій папа обіцяв усім тим, хто вирушить воювати з балтійськими язичниками повне відпущення гріхів [6, с. 115]. Приблизно в 1197 р. таку ж грамоту було отримано наступником Мейнгарда єпископом Бертольдом [6, с. 117]. Обидва документи не збереглися. Але навіть з повідомлення хроніста очевидно, що у них йшлося лише про відпущення гріхів. У буллі Інокентія III від 5 жовтня 1199 р., дарованої єпископу Альбрехту, також немає вказівки на прирівнювання паломництва до Лівонії до паломництва до Святої Землі [38, с. 68]. Згідно з документом, в Лівонію могли вирушити рицарі лише з довколишніх Саксонії та Вестфалії. Та й зробити це вони могли як виконання обітниці відвідати мощі святих, але не могли уникнути таким чином зобов'язання вирушити на Схід. 12 жовтня 1204 р. Інокентій III видав буллу, яка дозволяла замінити паломництво до Єрусалиму на поїздку до Лівонії з духовних осіб лише жителям прилеглих областей, та якщо з світських – хворим і незаможним [38, с. 68].

Та й серед самих німецьких феодалів вважалося більш престижним здійснити поїздку до Святої Землю, ніж у Східнобалтійський регіон. Коли першій половині 1216 р. Альберт фон Орламюнде намір вирушити в Лівонію, то він не зміг знайти і десяти більш-менш великих васалів, які не дали до того

обітниці вирушити звільняти Гріб Господній [136, с. 76]. Графу довелося звернутися до папи за спеціальним дозволом. Курія пішла на поступку, але в листі від 25 січня 1217 р., адресованому графу, Інокентій III, проте, зазначив, очевидно не бажаючи перетворити свою поступку на прецедент, що, незважаючи на даний Альберту дозвіл, «більшому добру не варто віддавати перевагу меншому» [106, с. 98]. Доречно вказати також і іншу папську грамоту, що стосується хрестоносної експансії в Балтії, правда не в Лівонії, а в Пруссії. Це послання, відправлене в 1217 р. Гонорієм III у відповідь на прохання єпископів та князів Гнезненського архієпископства, які побажали замість Палестини вирушити до сусідніх пруських земель. Папа і цього разу задовольнив прохання, але чітко вказав, що доля Святої Землі – незрівнянно важливіша ніж справа хрещення прусів [95, с. 22].

Таким чином, очевидно, що військова допомога Лівонії з країн Західної Європи не могла бути суттєвою, як через позицію папської курії, яка не вважала боротьбу з балтійськими язичниками рівноцінною боротьби за Єрусалим, що обмежувала масштаб військових підкріплень лівонцям і прагнула спрямувати ці сили в Святу Землю, так і в силу суспільного умонастрою, що вважав хрестоносні експедиції до Лівонії менш значущими [50, с. 39].

Не могли німецькі хрестоносці спертися і на сили місцевої балтійської знаті. Її військові дружини не відрізнялися тією боекватністю та вишколом, тим озброєнням, якими володіли середньовічні західноєвропейські рицарі та піхотинці-кнехти. У спільних походах місцеві загопи хрестоносці використовували здебільшого для спустошення та пограбування ворожої території, з чим вони справлялися якнайкраще. Або ж посилали їх у перших рядах на штурм язичницьких укріплень. У польовому ж бою балтійським загонам відводилася допоміжна роль. Та й особливою стійкістю місцеві князі, за рідкісними винятками, на кшталт лівського нобіля Каупо, послідовного та переконаного прихильника католиків, не відрізнялися і якщо бачили, що перемога хилиться на бік ворога, тікали з поля бою. Так, наприклад, повели себе ліві в битві на Імері в 1210 р., ліві і летти у зіткненні з руським військами восени 1218 р. та ести під час Льодового побоїща [37, с. 29].

Не могли німці повністю довіряти своїм союзникам. За повідомленням Генріха Латвійського, у 1206 р., під час оборони Гольму від руських дружин «тевтони, ... боячись зради з боку лівів, [які перебували в гарнізоні фортеці], вдень і вночі залишалися на валах у повному озброєнні, охороняючи замок і від союзників усередині, і від ворогів ззовні» [6, с. 117]. У 1221 р. гарнізони замків Саккалі та Унгавнії були доукомплектовані естонськими воїнами [6, с. 117]. І коли наприкінці 1222 – на початку 1223 р. ести підняли загальне повстання, їм навіть не довелося брати німецькі фортеці штурмом: їх співвітчизники з гарнізонів просто вирізали німців і приєдналися до повсталих [53, с. 95]. В результаті вся Саккала та Унгавнія протягом короткого часу виявилися для німців втраченими [135, с. 132]. Придушивши повстання, хрестоносці відновили свої замки, але естів надалі в них не допускали [6, с. 120]. У трагічній для хрестоносців битві при Шауляї (1236 р.) частина балтійських воїнів перейшла на бік литовців, що остаточно вирішило долю битви [136, с. 72].

Ні допомога із Західної Європи у вигляді своєрідного перманентного хрестового походу, ні підтримка місцевих князів не могли забезпечити вирішальних успіхів у справі завоювання Лівонії. Твердження Є. Л. Назарової, що пояснює успіхи хрестоносців виключно опорою на ці дві сили видається сумнівним [105, с. 75]. Пілігрими були нечисленні і приїжджали лише на короткий термін, а місцеві дружини недостатньо боекватні та не завжди надійні. Не маючи великих земельних володінь, єпископ не міг залучити до себе на службу васалів. Для успішної оборони захоплених земель та їх подальшого примноження була потрібна постійна, добре навчена та надійна військова сила [134, с. 98]. У її пошуках єпископ Альбрехт прийшов до єдиного можливого рішення. Він звернувся до досвіду боротьби хрестоносців з мусульманами у Святій Землі, де головною військовою силою стали духовно-рицарські ордени, які чудово зарекомендували себе в численних війнах з невірними.

У 1202 р. священник Теодеріх, який у цей час заміщав у Німеччині єпископа Альбрехта, «передбачаючи віроломство лівів і побоюючись, що інакше не можна буде протистояти масі язичників, для збільшення числа

віруючих та збереження церкви серед невірних заснував ... Братство рицарів Христових» [6, с. 122], відоме згодом, як духовно-рицарський Орден мечоносців. Як видно, цей орден і повинен був стати серйозною військовою силою, якої так потребували лівонські німці [141, с. 10]. Навіть налаштований не особливо доброзичливо по відношенню до мечоносців Генріх Латвійський визначає завдання засновуваного Ордену дуже широко. У зв'язку з цим неправильно пов'язувати факт заснування рицарської корпорації лише з необхідністю оборони лівонської церкви у короткі проміжки між весняними від'їздами пілігримів, які поверталися на батьківщину пілігримів та приїздами нових хрестоносців [53, с. 96]

Однак перша згадка про участь Ордену у військових діях проти язичників належить лише 1205 р., коли «брати-рицарі» разом із єпископської дружиною розбили литовський загін [6, с. 124]. Звідси можна зробити висновок, що спочатку свого існування Орден був нечисленним і для його формування знадобилося щонайменше двох років [52, с. 45]. Однак з 1205 р. орденські рицарі постійно беруть участь у військових акціях хрестоносців. Так, вже наступного року, збираючись виступити проти лівів, єпископ Альберт, поряд з пілігримами та своєю дружиною, «скликав братів-рицарів». У битві при Гольмі, що відбулася 4 червня, особливо відзначився якийсь рицар Арнольд, який першим атакував противника [74, с. 21]. 26 грудня 1207 р. брати-рицарі брали участь у розгромі литовців біля Ашерадена [6, с. 125]. Під 1208 р. відзначено участь орденських воїнів у захопленні Сельбурга [29, с. 21].

До 1208 р. мечоносці боролися виключно разом з військами єпископа, проводячи військові операції лише за погодженням з ним. Але потім ситуація змінюється. З 1208 р. починається тиск хрестоносців і леттів на естів. Леттські старійшини і Бертольд, орденський комтур у Вендені, уклали проти них наступальний союз і почали напад на естів [29, с. 22]. Про участь єпископа в цій угоді нічого невідомо, що не дивно: Альберт у цей час зосередив основні зусилля на тому, щоб міцно закріпити свої надбання у подвінських землях і починати ще одну війну на півночі не входило, мабуть, до його планів. Маючи намір помститися за вторгнення, ести взяли в облогу леттський замок Беверін.

Захисники Беверіна потребували допомоги, але звернулися за нею не до єпископа, а до Ордену, розглядаючи його як найбільш реального союзника. Посланий до Вендена гонець був прийнятий не місцевим комтуром, а самим магістром, і вже наступного ранку орденське військо, посилене місцевими леттами, виступило на допомога Беверіну [134, с. 138]. Примітно, що магістр перебував у цей час саме у Вендені, а не в Ризі, як завжди, і те, як швидко мечоносцям вдалося виступити в похід. Очевидно, їх військо вже було наготові. Ці факти свідчать, що Орден зосередив свою увагу на наступі проти естів і мобілізував для вирішення цього завдання свої головні сили [74, с. 22].

У грудні 1208 р. проясняється позиція єпископа стосовно війни, розпочатої Орденем і леттами. Виражена вона була не самим єпископом, який у цей час був у Німеччині, а Германом, його фогтом у областях лівів. Той «дуже обурювався» з приводу постійних нападів на естів, застерігав від того, щоб надмірно дратувати язичників і, тим самим, провокувати їх на напад проти незміцнілої лівонської церкви, зажадав мирні переговори. На зустрічі з естами було вирішено відкласти укладання мирного договору до повернення єпископа, на той же час сторони погодилися на перемир'я [6, с. 125]. Повідомлення хроніста про діяльність Германа та переговори дуже туманно, але, мабуть, Орден також пішов на перемир'я із естами. Повернувшись 1209 р. до Лівонії, єпископ продовжив наступ вгору за течією Західної Двіни і організував походи до Кокнеси і проти Всеволода з Герцике. Орден у них не брав участь. Військова кампанія єпископа завершилася спорудженням на місці руського Кокнесе замку Кукенойс і визнання князем Всеволодом васальної залежності від ризького єпископа [75, с. 11].

Після цього мечоносці знову розпочали війну з естами. Генріх Латвійський зазначив, що сталося це після закінчення терміну перемир'я. Але найімовірнішим видається, що мечоносці розірвали угоду із естами. Після військових успіхів єпископа, Орден міг вважати, що тепер у Альберта немає підстав стримувати його власну військову ініціативу. З іншого боку, мечоносці дійсно могли вважати, що перемир'я завершилось, оскільки укладено воно було на період до приїзду єпископа, а заплановані переговори про мир ще не

розпочалися. І саме доки вони не почалися, Орден відновлює свою експансію проти естів [38, с. 66].

У тому 1209 р. Бертольд Венденський і Руссин вторглися в Унгавнію [127, с. 207]. Однак єпископа, як і раніше, не влаштовували дії мечоносців проти естів. Він послав до язичників священника Алебранда, а потім інших послів для мирних переговорів. «І був укладений ними мир... Бертольд А Венденський і Руссин (старійшина леттів) зі своїми леттами не прийняли миру і почали готуватися до битви» [6, с. 126]. Тобто мечоносці абсолютно відверто проігнорували політику єпископа і не збиралися згортати наступ на естів [29, с. 24]. Очевидно, Орден почав проводити самостійну військову політику. І якщо роком раніше мечоносці не наважилися піти на конфлікт з єпископською адміністрацією і погодилися на перемир'я з естами, то тепер вчинили відповідно до власних інтересів. Можливо, зміна орденської політики була пов'язана зі зміною магістра. Новий глава Ордену, Волквін був налаштований по відношенню до Альберта більш рішуче, ніж його попередник [75, с. 12].

У 1210 р. ризькі мечоносці брали участь у відбитті нападу місто куршів. Потім на допомогу Ризі підійшло орденське військо під командуванням Бертольда Венденського. Як повідомляє Генріх Латвійський, курші зняли облогу якраз напередодні підходу військ Бертольда, злякавшись заgonу єпископського васала Конрада фон Мейендорфа, який нібито підійшов до Риги [6, с. 127]. Але швидше за все, хроніст, вірний своїй традиції, вкотре применшує заслуги Ордену [75, с. 12]. Насправді найбільшу загрозу для язичників становило якраз військо Бертольда [29, с. 24]. Конрад фон Мейендорф сидів в Ікскюлі, тобто кілометрів за двадцять від обложеної Риги, але на допомогу їй аж ніяк не поспішав. Тим часом, як Бертольду, щоб прийти до неї на виручку, довелося здійснити, як мінімум, двохсоткілометровий марш. І оскільки йому довелося це зробити, очевидно, що сил Конрада для звільнення Риги було недостатньо, а відповідно відступ куршів, як, втім, і виступ Конрада, слід пов'язувати з підходом орденського війська [75, с. 12].

У тому ж році Бертольд і летти напали на естів. Їм навіть вдається захопити фортецю Оденпе [127, с. 208]. Примітно, що під час походу на Оденпе

Бертольд був підтриманий єпископськими васалами Сіффрідом та Олександром. Звісно ж, що це свідчить про зміну політики Альберта стосовно естів. У 1210 р. єпископ уклав мир з Володимиром Полоцьким, згідно з яким той визнав владу єпископа над Кокнесе та Герцике, раніше – васальними територіями Полоцького князівства [127, с. 208]. Закріпивши свої завоювання у Подвінні, Альберт міг, нарешті, звернути свою увагу і на естів.

Бажаючи помститися за руйнування своїх земель, ести взяли в облогу Венден, проте військо Каупо, що підійшло змусило їх відступити. Союзники почали переслідувати неприятеля, але на річці Імері потрапили у засідку і зазнали поразки. Хроніст вказує, що у складі розгромленого війська також були загони єпископських васалів, Віхмана та Альдера [6, с. 128].

Однак ця невдача не зламала мечоносців. Вже у лютому наступного року Бертольд Венденський і Руссин відбивають набіг естів на Метсеполі. Бертольд ж у березні бере участь і в облозі Феліна. У квітні венденський комтур, єпископські васали та Каупо влаштовують напад на Саккалу. У тому ж році мечоносці деблокують обложений естами замок Каупо, а під час після розгрому естів особливо відзначився брат-рицар Евергард. Крім того, в 1211 р. мечоносці беруть участь разом з єпископською дружиною та леттами у поході на Саккалу та Нурмегунде і Унгавнію [6, с. 128].

Як видно, Орден продовжує активні воєнні дії проти естів. Але тепер у наступі на їх землі бере участь і єпископ. Втручання Альберта навряд чи влаштовувало мечоносців. У всякому разі, в 1212 р. вони добилися від імператора грамоти (від 7 липня), що дає Ордену виняткові права на володіння Саккалою та Унгавнією [72, с. 17]. Можливо, йдучи на зустріч побажанням мечоносців, імператор взяв до уваги реальний внесок Ордену в боротьбу з естами. Так чи інакше, очевидні претензії братів-рицарів на головну роль завоювання естонських земель [75, с. 13]. Не інакше, як у зв'язку з цим, в 1213 р. при розділі Орденом і єпископом підкорених земель, мечоносці погодилися поступитися Альберту рядом подвінських територій, намагаючись зосередити зусилля на підкоренні естів [117, с. 34].

У 1212 р. литовці вторглися у володіння єпископського васала Данила з Леневардену, який не зумів організувати відсіч грабіжникам. Литовці безперешкодно панували на єпископських землях, доки орденське військо на чолі з магістром не знищило майже весь литовський загін, включаючи і його лідера [6, с. 130]. Тож мечоносцям довелося обороняти чужі володіння, оскільки іншої сили для цього, мабуть, не знайшлося.

Описуючи відбиття ще одного набігу литовців, що відбувся взимку того ж року, Генріх Латвійський називає серед своїх насамперед мечоносців. Очевидно, і цього разу вони прийняли головний тягар у справі захисту християн [6, с. 130].

У 1214 р. орденські рицарі під проводом магістра брали участь у вдалому поході на Роталію [6, с. 131]. Наступного року мечоносці згадуються серед захисників Риги від езельців, які взяли її в облогу [75, с. 13].

Войовничі орденські рицарі та особливо невтомний венденський комтур Бертольд, чиє ім'я наводило жах на ворогів, не раз однією своєю появою змушували язичників рятуватися втечею. Так, наприклад, варто лише естам з Унгавнії та Саккалі, які обложили в 1215 р. «з великим військом» літський замок Аутіне, дізнатися, що на допомогу фортеці виступив загін Бертольда, як вони покинули свій табір і втекли [6, с. 131].

У 1215 р. мечоносці значно посилили тиск на естів. З Вендена було здійснено ще один похід на Унгавнію, а потім ця область протягом року піддається дев'ятиразовому руйнуванню з боку леттських союзників Бертольда, після чого унгавнійські ести були змушені визнати німецьке панування [53, с. 97].

У 1216 р. брати-рицарі ходили походом на Роталію, склавши основну частину християнського війська, яке упокорило місцевих естів [116, с. 29]. У квітні ризькі мечоносці разом з людьми єпископа зміцнювали гавань у Дінамюнде [6, с. 132]. У тому ж році був здійснено похід на Гарієн, в якому, за повідомленням хроніста, брали участь люди єпископа і «Магістр Волквін зі своїми братами та пілігримами» [6, с. 132]. Таким чином цього разу під керівництвом магістра були не тільки члени Ордену, а й хрестоносці, які

здійснювали паломництво в Лівонію. Можливо, магістр керував взагалі всім військом християн. Це безперечно свідчить про зростання військового авторитету мечоносців, які виступають вже в як своєрідний генеральний штаб, який координує військові підприємства лівонців і очолює їх [75, с. 13].

У 1216 р. Бертольд Венденський розбив руський загін, що спустошував землі леттів [6, с. 132]. Наступний рік видався для мечоносців, як і для всіх лівонських німців, украй важким. У лютому в Унгавнію вторглося велике військо під керівництвом князя Володимира Псковського і Новгородського посадника Твердислава. Крім руських ратників, до нього увійшли ести з Езеля, Гарієна і жителі Саккали, які відступили від християнства. Усього набралось близько двадцяти тисяч воїнів. Об'єднані сили підійшли до Оденпі і обложили його. Гарнізон, що захищав фортецю з єпископських арбалетників та мечоносців опинився у відчайдушному становищі. Орден, незважаючи на те, що претендував на одноосібне володіння Унгавнією, відстояти її проти такого потужного супротивника явно не міг, і на виручку обложеному Оденпе рушило об'єднане військо братів-рицарів, людей єпископа та їх балтійських союзників. Однак сил все одно не вистачало – німцям вдалося зібрати лише три тисячі воїнів. Намагатися деблокувати Оденпе при такому співвідношенні сил було безглуздо, і хрестоносці стали прориватися у фортецю, щоб підсилити її гарнізон. Під час відчайдушного бою загинуло багато братів-рицарів: хроніст називає імена Константина, Іліаса Брунінгузена; наклав головою і відважний Бертольд Венденський [6, с. 132].

Прорив вдалося здійснити, але триматися довше Оденпе все одно не міг через відсутність продовольства. Довелось погодитись на вкрай важкий мир: хрестоносці були змушені залишити Унгавнію [6, с. 132]. З урахуванням того, що і Саккала скинула панування завойовників, наслідки руського походу виявилися дуже важкими для лівонців. Але особливо тяжкі вони були для мечоносців, які поступилися південною областю єпископу і намагалися укріпитися в Естонії. Тепер більшість їх володінь було втрачено. Разом зі значними людськими втратами, це завдало серйозного удару по військовій могутності Ордену [38, с. 65].

Але як показали подальші події, цей удар не виявився нищівним. Вже у вересні того ж року, коли проти естів виступило об'єднане військо єпископських васалів, лівів, леттів і пілігримів Альберта фон Орламюнде, до нього приєдналися і мечоносці на чолі з магістром. Безсумнівною є і їхня участь у нищівному розгромі язичників 21 вересня біля Феліна [6, с. 133]. Хоча цього разу внесок у перемогу братів-рицарів, серйозно пошарпаних перед тим, навряд чи був визначальним, тим більше, що й Генріх Латвійський взагалі не згадує мечоносців при описі перебігу битви [140, с. 7].

У 1218 р. руське військо під командуванням новгородського князя Святослава Мстиславича обложило Венден. У цей час основної частини місцевих мечоносців у замку не було. Він захищався орденськими кнехтами та союзниками-балтійцями, яким вдалося відбити перший напад. А вночі, пройшовши з боєм через руський стан, у фортецю прорвалися рицарі. Вранці князь Святослав, підрахувавши втрати, запропонував мечоносцям переговори про мир, але ті відповіли градом арбалетних болтів. Після цього русичам нічого не залишалось, крім як зняти облогу та піти додому [6, с. 134]. Оборона Вендена показала, що Орден, незважаючи на завдану ним шкоду, хоч і не брав активну участь у наступальних операціях, зберіг свою боєздатність і був здатний до ефективної оборони від сильнішого супротивника.

У лютому наступного 1219 р. мечоносці брали участь у дальньому поході на регельських естів. Восени ж у землі підвладних Ордену леттів знову вторглася руська рать з Пскова. У цей час венденським комтуром був рицар Рудольф, який замінив загиблого Бертольда. Отримавши звістку про напад, він «послав до всіх леттів і сказати, щоб з'явилися виганяти русичів з країни». У стислі терміни Рудольфу вдалося зібрати сили, достатні у тому, щоб змусити супротивника відступити. Зібране ж військо комтур повів на Гервен і, спустошивши його, отримав від місцевих естів вияв покірності [75, с. 14]. Тоді ж мечоносці «скликали до себе людей єпископа, [єпископського] фогту Гергарда з усіма лівами, молодого графа з дружини єпископа і...вступили у Віронію», змусивши хреститися і її жителів [6, с. 135].

За два роки Орден повністю зумів відновити свої сили та відновити втрати. Він знову переходить спочатку від пасивної до активної оборони, а потім організовує далекі переможні походи. Причому ще чіткіше, ніж раніше, виражена визначальна роль мечоносців у цих військових акціях. Якщо раніше період можна було з упевненістю говорити лише про верховенство орденських воєначальників над пілігримами, то тепер «брати-рицарі», розгортаючи військові дії за власною ініціативою, збирають під свої прапори і єпископських васалів [75, с. 14].

У лютому 1220 р. німці вирушили в похід на Гарієн і для цього «зібрали велике військо з лівів, леттів і тевтонів, при якому були також герцог Саксонський Альберт, магістр Волквін зі своїми братами і Теодеріх, брат єпископа з іншими церковними людьми» [6, с. 135]. Складається враження, що мечоносці в цьому поході були не більше, ніж одна з частин хрестоносного війська. Але виклад самих військових дій змушує засумніватися у подібному висновку. Проходячи територією вже підпорядкованого ними Гервена, німецькі хрестоносці натрапили на езельську рать. Описуючи зіткнення з нею, хроніст безперестанку згадує герцога Альберта, який дійсно прибув до Лівонії з великими силами, або магістра Волквіна. Вони, за розповіддю Генріха Латвійського і першими виступають назустріч противнику, і першими прибувають на місце майбутнього бою (причому попереду був «прапор братів-лицарів», а вже за ним під своїм прапором слідував герцог Альберт). Але найбільше примітно, що потім і переговори з гарієнцями, які запросили мир, вів магістр Волквін [6, с. 135]. Так що участь Ордену у підкоренні Гарієну носило не рядовий характер, а швидше, навпаки, першорядний. У 1221 р. дванадцятитисячне руське військо знову спробувало взяти Венден, але отримавши серйозну відсіч від війська магістра, що прибуло з Риги, відмовилися від цього задуму. При цьому, Волквін мав під своїм керівництвом і кілька пілігримів, зокрема Бодо фон Гомбурга [6, с. 215].

Наприкінці 1222 – початку 1223 р. вибухнуло масштабне повстання естів. Мечоносці виявилися знову вибиті з їхніх земель і змушені були звернутися по допомогу до лівонських єпископів. При підтримці їхніх загонів, у 1223 р. брати-

рицарі розорили Унгавнію та Саккалу, розгромили повсталих на Імері. У серпні було взято Феллін та естонський замок на Палі. здійснювали мечоносці також самостійні акції. До них можна віднести похід на Юр'єв і вторгнення в Гервен, повернення його під владу хрестоносців [40, с. 35]. У 1224 р. орденські рицарі активно брали участь у поході на Гарієн і захопленні замку Лоне, у завоюванні і Віронії та двох облогах Юр'єва, остання з яких завершилася падінням естонської фортеці, що позначило кінець повстання [40, с. 35].

У січні – лютому 1227 р. мечоносці разом з іншими лівонськими німцями та їх балтійськими союзниками ходили на острів Езель, підкоривши останню незалежну естонську землю [53, с. 98]. У 1228 р. Орден, зібравши під свої прапори пілігримів, влаштував похід у Семигалію. У грудні наступного року мечоносці відіграли головну роль у поході на куршів, спонукавши до хрещення і цей балтійський народ [117, с. 34]. У 1236 р. на Литву під прапорами мечоносців виступила значна кількість пілігримів. Невідомо, чи брали участь у поході єпископські війська. Так чи інакше, ініціатива, організація та керівництво походом на Литву належали виключно Ордену.

Доречно навести кілька прямих чи непрямих оцінок військової діяльності Ордену сучасників. Генріх Латвійський, який не симпатизував Ордену так викладав плани повсталих 1212 р. лівів: «віроломні ливи...шукали способу обійти і хитрістю захопити братів-рицарів, щоб викинути їх з країни, а там уже з більшою легкістю вигнати і дружину єпископа з іншими тевтонами» [6, с. 217]. По суті, військова присутність Ордену сприймалося як запорука стабільності німецького панування у Лівонії. Той самий Генріх називав братів-рицарів людьми, «які вдень і вночі стояли за дім божий» [6, с. 217].

За словами Германа Вартберга, «брати... рицарства Христового служили мужньо і вірно справі віру...і підкорили церкви та християнській вірі...не тільки Лівонію, а й сусідні землі леттів та естів». Магістр Волквін «підкорив естів і езельців християнській вірі» [2, с. 214].

Таким чином, утверджуючи своє панування в Лівонії, хрестоносці спиралися на різні військові сили: на хрестоносців з Європи, насамперед Німеччини; на військові дружини місцевої знаті, зацікавленої в іноземній

підтримці у боротьбі з сусідами та у зміцненні свого соціального становища. Однак обидва вказані джерела не могли забезпечити успіхи військових акцій хрестоносців. Пілігрими із Західної Європи прибували на короткий час, не завжди в достатній кількості, яка зазвичай залишалася непередбачуваною. Загони місцевої знаті не відрізнялися ні високою боєздатністю, ні особливою надійністю. Для ефективних військових дій проти язичників знадобилася інша військова сила, набута із створенням духовно-рицарського Ордену мечоносців. Саме ця корпорація відіграла головну роль у хрестоносному завоюванні Лівонії (див. додаток № 2.). Діючи спочатку з відома єпископа, Орден, у міру свого посилення, перейшов до самостійної військової політики, зосередивши свої зусилля, перш за все, на підкоренні естонських земель і мало відповідаючи інтересам єпископа, вважаючи Естонію своїм полем діяльності. Спочатку брати-рицарі здійснювали походи проти своїх супротивників тільки самотужки. Але його військова міць неухильно зростала і до кінця 20-х рр. рицарська спільнота міцно стала в авангарді хрестоносного завоювання, захищаючи не лише свої володіння, але всю католицьку Лівонію вцілому, збираючи під свої знамена єпископських васалів, місцевих союзників та пілігримів, будучи своєрідним генеральним штабом Лівонської конфедерації. Найчастіше Орден здійснював успішні військові операції, покладаючись винятково на власні сили. Поодинокі випадки прямого звернення братів-рицарів по допомогою до союзників пов'язані, як правило, з фактами зіткнення з переважаючою кількісно ворожою силою, в особливо критичних ситуаціях. У численних кровопролитних війнах мечоносці проявили високий бойовий дух, виняткову боєздатність, стійкість та здатність швидкої регенерації після поразок від сильного противника. Все це знову ж таки свідчить на користь того, що швидким завоюванням Лівонії німці зобов'язані насамперед саме Ордену мечоносців.

РОЗДІЛ 2. ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН І ХРЕСТОНОСНИЙ РУХ У ПРУСІЮ

Поява Німецького Ордену в Балтії пов'язана з ідеєю хрестоносного руху. Хрестові походи у Святій землі (Палестині) призвели до утворення нових політичних структур – королівств хрестоносців на Близькому Сході та духовно-рицарських орденів. Процеси християнізації, що відбувалися в Балтиці, незабаром виявилися тісно пов'язаними і з північними хрестовими походами, і з діяльністю рицарських орденів.

Коли в Палестині виникли держави хрестоносців, а також «латинські» архієпископства, патріархії, єпископства, парафіяльні церкви, монастирі та колегії, за образом і подобою європейських, то вони зіткнулися з тими ж політичними проблемами та конфліктами, які становили історію Європи. Боротьба між церквою і світською владою так само пронизувала релігійно-політичне життя. Світські правителі намагалися поставити новостворені церкви собі на службу, а церква всіляко домагалася світської влади та політичної самостійності. Однією із сторін цієї боротьби стало формування духовно-рицарських орденів, спрямованих на захист християн у Святій землі чи на Іберійському півострові [41, с. 8].

Заснування Німецького госпіталю відноситься, ймовірно, до 1189/1190 р. [39, с. 19]. У ході битв, що велися після падіння Єрусалима з метою відвоювання святого міста і вилилися у Третій хрестовий похід, останню експедицію імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбаросси, в Акрі, поблизу поля битви, було організовано польовий госпіталь. Ініціаторами виступили німці – купці з Любеку та Бремена. Вони повернулися на батьківщину, а шпиталь залишився. Ним зацікавився один із представників династії Штауфенів в Імперії. Користуючись підтримкою німецької знаті та князів, госпіталь швидко здобув володіння у Святій Землі. Вже 1196 р. він удостоївся папського привілею, який звільняв його від влади єпископів, підпорядковувала безпосередньо папі (екземпція) і, що особливо важливо, надавала свободу вибору свого глави – магістра [41, с. 10].

У березні 1198 р. в Акрі відбувся собор вищих духовних осіб Палестини та знатних німецьких хрестоносців, які, отримавши звістку про смерть імператора, бажали якнайшвидше повернутися на батьківщину. Вони звернулися до папи Целестина III з проханням доручити братству, яке до того часу займалося лише доглядом за хворими, війну з невірними. Папі довелося перетворити засноване 1189/1190 рр. братство в рицарський орден за образом та подобою тамплієрів. Новий орден, якому відтепер доручалося вести війну з невірними, отримав статут тамплієрів, тобто ті правила, які оформилися до першого статуту духовно-лицарського ордену за участю Бернара Клервоського. Щодо догляду за хворими, то в цьому братам наказувалося дотримуватися статуту іоаннітів [39, с. 20].

Так виник Німецький Орден, члени якого називали себе не інакше, як *Fratres hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum* – «Брати німецького шпиталю в Єрусалимі, присвяченого Пресвятій Марії». Приблизно такою була його повна назва і згодом, коли брати ордену втратили свої володіння в Єрусалимі та Палестині. Починаючи з 20-х років XIII ст. назва була гранично ясною. Навпаки, на ранньому етапі вона, нагадуючи про госпіталь Діви Марії в Єрусалимі, припускає, що старий госпіталь був поглинутий орденем, заснованим в Акрі.

В міру того, як заснований в Акрі орден поступово вписувався у традицію старого шпиталю та займав його володіння, він привласнив собі та його назву. У 1221 р., в часи магістра Германа фон Зальца, папа Гонорій III надав Німецькому Ордену повний правовий статус нарівні з першими духовно-рицарськими орденами тамплієрами та іоаннітами. Усі їхні привілеї поширювалися і Німецький Орден. Серед них – відпущення гріхів учасникам хрестових походів і покровителям ордену, які надавали йому матеріальну допомогу, і т. д. Заступництво рицарям з боку папського престолу виявлялося і надалі. Один тільки папа Гонорій III за час свого понтифікату (1216-1227) видав на адресу Німецького Ордену 113 спеціальних папських грамот – булл [41, с. 12].

У XIII ст. становище хрестоносців у Палестині ставало все більш хитким. У пошуках нових язичників і земель, які слід звертати до християнства, вони спрямовували погляди до інших частин Європи, зокрема до південно-східного узбережжя Балтійського моря. Тут жили численні місцеві язичницькі племена. Їхні землі узагальнено називалися «Земля прусів», що вплинуло на виникнення назви «Прусія». Спроби християнізації були в Балтії ще наприкінці X в. Тут Адальберт, єпископ Празький, почав проповідувати 997 р., але був убитий язичниками. Така ж доля спіткала 1009 р. у Південній Пруссії німецького священика Бруно Кверфуртського [41, с. 12].

Наступний етап християнізації цих земель пов'язаний з діяльністю саме Німецького Ордену. Він повинен був залишити Палестину через загальну поразку хрестоносного руху на Близькому Сході і шукав своє місце у Європі. Спочатку рицарі ордену спробували закріпитись у Трансільванії, щоб стати східним щитом Угорського королівства від загрози нападів кочівників зі Сходу.

Але в результаті конфліктів з королем Андрашем II і угорською знаттю ця спроба не увінчалася успіхом [39, с. 64].

Хрестоносці з'явилися в Пруссії на початку 30-х рр. XIII ст. на запрошення мазовецького князя Конрада, який звернувся до Тевтонського Ордену з проханням допомогти у відбитті руйнівних набігів прусів. Саме в Пруссії з'явилися писемні пам'ятки ордену, насамперед – його історіографія та найважливіший серед історичних творів «Хроніка землі Пруської» Петра з Дусбурга. Завершена 1326 р., вона відображала історію завоювання орденем Пруссії ретроспективно (хроніст попереджає читачів про те, що хронологія подій, що описуються, часто порушена, а багато подій уже забуто). Однак, безпомилково дотримуючись правил жанру хрестоносної хроніки, Петро створює, так би мовити, «програмний» твір ордену, що є одночасно його апологією та своєрідною «енциклопедією» [97, с. 181].

На відміну від Святої землі, на відвоювання якої від мусульман-іновірців вирушали хрестоносці, Прусія була останнім регіоном язичництва в Європі, і прусів швидше можна було б назвати «невірними» або «невіруючими», хоча пруси обожнювали природу, про що було відомо і Петру з Дусбурга [16, с. 51];

все ж таки подібний пантеїзм не означав для хроніста справжню релігію, і він, називаючи прусів ідолопоклонниками, писав, що «пруси не мали уявлення про Бога». Саме тому пруси – не лише грішники, які неодноразово на сторінках хроніки називаються «дітьми Веліала», а й найлютіші вороги християн, які несуть шкоду і загибель християнському світу, а головне – католицькій церкві: у Римі їх називали «сарацинами Півночі» [61, с. 19].

Як тільки хроніст розпочинає розповідь про вторгнення хрестоносців до Прусії, він перераховує злочини прусів: «...250 парафіяльних церков, крім... каплиць, чоловічих та жіночих монастирів, віддали вони вогню. Вбиваючи священників та інших кліриків... одних поза церквою, інших – усередині, багатьох у вітварі, коли вони служили тілу і крові Господа нашого Ісуса Христа, самі святині на презирство Бога нешанобливо кинувши на землю, топтали ногами. Винісши чаші, амфори та інший церковний посуд та облачення, призначене для богослужіння, вони поводитися з ними блюзнірським чином; дівчат, присвячених Богу, безсоромно використовували для своєї хтивості ... не вистачить слів, щоб повністю описати, скільки зла і гидоти робили вони вірі та християнам» [16, с. 18]. Далі хроніст неодноразово писав про те, що «церкви, каплиці та молитовні Божі вони спалювали, з церковними святинями зневажливо поводитися, церковне облачення та посуд використовували недозволенним чином, священників та інших служителів церкви нещадно вбивали» [16, с. 91]. Під час повстань (їх Петро з Дусбурга налічує п'ять) пруси завдали «великої шкоди образам святих, церковному облаченню та іншому, призначеному до служіння Богові, і церковних святинь» [16, с. 113]. Подібних звинувачень на сторінках, що розповідають про литовську війну, зазнають і литвини, які вторглися на чолі з каштеляном Гарті Давидом у Ревель, землю короля Данії, і вбили там «багатьох священників, парафіяльних і монастирських», оскверняючи при цьому «святині, церкви, одяг і вітварний посуд і все, що стосується богослужіння» [16, с. 146]; великий князь литовський Вітень (1293/95–1316) привів у Польщу воїнів, і вони вбили людей, які були присутні на службі в церкві, а саму церкву спалили вщент [16, с. 149]. В іншому поході військо Давида вторглося в Мазовію, де розгромило «вогнем і

мечем» «30 парафіяльних церков та каплиць з багатьма молитовнями, присвяченими на славу Богу... Безсоромно поводитись з церковними святинями, вбранням та посудом священників, монастирських і парафіяльних, та інших людей обох статей знищили вони понад 4 тисячі» [16, с. 184]. І, ніби підбиваючи підсумок всьому сказаному, хроніст пише: «Жодна нормальна людина не може без сліз подумати про те, скільки зла і яке велике побоїще народу Божого вчинило і скільки шкоди завдало це військо «язичників» святиням церкви та її служителів» [16, с. 128]. Подібні описи (ніби розтягнутий на всю «Хроніку» обвинувальний акт проти прусів) легітимізують похід хрестоносців до Прусії, уподібнюючи його хрестовим походам у Святу землю. Історичні твори Тевтонського Ордену в Прусії були різновидом «літератури хрестових походів, а його земля (тобто Прусія) стала місцем війни, колонізації і місії» [61, с. 20].

Завоювання Прусії отримує богословське виправдання, і хроніст вбачає його на найвищому рівні, неодноразово нагадуючи, що «Бог на боці братів» [16, с. 59], що «Господь бореться за братів» [16, с. 86], і тому хрестоносці ведуть війну з прусами, не втрачаючи надії, що «Господь охороняє і допоможе» [16, с. 129]. Хроніст створює міцну духовну основу, що об'єднує Бога і хрестоносців [61, с. 20].

Численні випадки чудового порятунку рицарів ордену пояснюються Петром з Дусбурга саме божественною участю; так само до чудес відносяться і успіхи у наверненні прусів у християнство, а це, безсумнівно, свідчить, що хрестоносці ведуть праведну, священну, війну [94, с. 335].

Виправданням дій Тевтонського Ордену у Прусії служила також агіографія. Орден мав трьох «офіційних» святих покровителів: Діву Марію, яка виконувала роль посередниці між орденом і Господом; святого Георгія, який служив взірцем у війнах з язичниками; святу Єлизавету, відому своїм служінням ближньому. Вони уособлювали собою різні сторони існування ордену [73, с. 247].

В ордені, в саму назву якого входило ім'я Марії, поза сумнівом були всі передумови для розвитку її культу. Верховний магістр ордену Дітріх фон

Альтенбург (1335–1341) назвав Діву Марію «пані та захисницею» ордену. Тевтонський Орден у Пруссії та Лівонії, землях, що були оголошені власністю Діви Марії (і в цьому теж вбачають аналогію з Святою землею, що мислилася землею Ісуса Христа), став ініціатором хрестових походів у Східній Балтиці. «Рицарі Марії» вели війну з язичниками в ім'я своєї покровительки, і нерідко походи, західноєвропейської знаті на Литву, що відбувалися в XIV ст., починалися у свята, присвячені Діві Марії: Очищення, або Стрітіння Господнє (2 лютого), Вознесіння (Успіння) Марії (15 серпня), Різдво Марії (8 вересня) [60, с. 52].

Однак на відміну від Святої землі, де культ Ісуса носив цілком релігійний характер, у Пруссії культ Діви Марії все більше політизувався, вписуючись у систему політичних поглядів керівництва ордену і висловлюючи устремління ордену як «територіального князя». Крім того, культ Марії феодалізувався і став служити зміцненню політичних позицій ордену та його панування в Пруссії, при цьому Діва Марія в очах хрестоносців перетворювалася на сюзерена (під її прапором тевтонські рицарі йшли в бій), покровительки завойованих земель, а орден – в її васала [60, с. 53].

Особливо зміцнився у Пруссії культ святого Георгія, що втілював собою рицаря, який виступав проти зла та язичництва, а також місіонера та мученика. В ордені, який заявив про себе як про рицарський, як про орден, що завоював Пруссію і став її господарем, святий Георгій мислився не тільки помічником у військових подвигах, а й ідеальним зразком для наслідування у війні з язичниками [30, с. 19]. Петро з Дусбурга описує походи і перемоги хрестоносців, здійснені на межі XIII – XIV ст. у день «святого мученика Георгія» [16, с. 143], а під 1259 р. повідомляє, що на горі Святого Георгія хрестоносці збудували однойменний замок (Георгенбург) [16, с. 88-89]. В подальшому в орденській Пруссії з'явилися сотні парафіяльних церков; багато хто з них були присвячені святому Георгію або мали присвячені йому вівтарі [30, с. 20].

Культ святої Єлизавети в корпорації був безпосередньо пов'язаний із вступом до ордену Конрада Тюрінгського, та з його перебуванням верховним

магістром Тевтонського Ордену (1239-1240). Ймовірно, до кінця XIII ст. відноситься поява «Пасіонала» (*Passional*), збірки поетичних житій, яка користувалася популярністю і повагою в ордені святих мучеників, серед яких було і житіє святої Єлизавети. Відома своєю благодійністю, канонізована Єлизавета Тюрінгська особливо підходила Тевтонському Ордену як госпітальному; і хоча у Пруссії ця його функція відійшла на другий план, свята Єлизавета залишалася його покровителькою – так само, як і ряду орденських госпіталів на території Священної Римської імперії [30, с. 20].

Агіографічний матеріал є невід’ємною складовою частиною хрестоносної ідеології, якою вона постає на сторінках «Хроніки» Петра з Дусбурга. Однак хроніст не обмежується трьома згаданими святими покровителями ордену; він не упускає нагоди представити святими мучениками (а в середні віки мучеництво служило критерієм святості) рицарів Тевтонського Ордену, то поширюючи це поняття на корпорацію загалом, то прирівнюючи до мучеників конкретних рицарів [111, с. 126]. Прикладів (*exempla*) у «Хроніці» безліч, і більшість з них прийняли мученицьку смерть від прусів [16, с. 91-92]. Ймовірно, чернечий ідеал бідності, самозречення та фізичних мук склався під впливом францисканського благочестя [94, с. 337].

Зазвичай хроніст звертається до Біблії, час від часу стираючи часові межі між далеким минулим і не такими давніми чи навіть сучасними йому подіями. Залучаючи хрестоносців до біблійних праведників, він використовує для опису мук, які терпіли рицарі, фрагменти послання апостола Павла до євреїв: інші ж замучені були, інші зазнали наруги і побоїв, а також пута і в’язницю; були побиті камінням, перепилювані, піддані тортурам, помирали від меча, блукали в і козячих шкірах, терплячи негаразди, скорботи, озлоблення; ті, яких весь світ не був гідний, блукали по пустелях і горах, по печерах та ущелинах землі» [11: 35–38]. В інших місцях хроніст пише, що «неможливо належним чином розповісти, скільком тягарам, скільком небезпекам і скільком труднощам постійно піддавалися магістр і брати, щоб через них віра Христа могла б набути належного поширення, і щоб розсунулися межі християнського світу» [16, с. 58], що «не вистачить слів, щоб досконало розповісти, скільки... нестерпних

поневірянь перенесли обложені брати» [16, с. 94] і що на місці однієї з жорстоких битв з'явилися палаючі свічки на знак того, що «загиблі там вже прийняли терновий вінець від Царя мучеників» [16, с. 104].

Муки, які зазнають хрестоносці, ототожнюються з пристрастями Ісуса Христа. Звідси – постійне прагнення хроніста звернути увагу читачів на любов Христа, звернену до окремих братів ордену (тобто образ розп'ятого Христа простягає руки до хрестоносця ніби з наміром обійняти його [16, с. 80]; то один з хрестоносців, перебуваючи в поході, отримує святе причастя [16, с. 142]; то рицарі гинуть у битві, отримавши п'ять ран «на зразок п'яти ран Христа» [16, с. 132]), або на бажання хрестоносців (у дусі середньовічного німецького містицизму) наслідувати Христа. Невипадково Петро з Дусбурга включив у свою «Хроніку» епізод, у якому образ розп'ятого Христа (теж у дусі німецького містицизму) благословляє рицаря, який молиться перед розп'яттям [16, с. 83]. Ймовірно тут і вплив Бернарда Клервоського, погляди якого, як відомо, були засвоєні хрестоносною ідеологією, особливо в тому, що стосується порятунку душі: загиблі рицарі навіки «з'єднуються зі своїм Господом». У цьому вбачають прояв нової християнської релігійності з властивим їй сприйняттям Христа як боголюдини, говорять про типологічний зв'язок рицарів Тевтонського Ордену з Христом, що перетворює їх на якийсь образ Христа [94, с. 342].

Хрестоносну ідеологію живлять біблійні сюжети та біблійні герої, проводяться паралелі між біблійною та сучасною історією, між героями Біблії та рицарями ордену. Майже епічного масштабу в даному відношенні досягає образ комтура Кенігсберга Бертольда Брухаве [16, с. 143] який в уявленні хроніста у всьому перевершує біблійних персонажів і виявляється «сильнішим за Самсона... святішим ніж Давид... мудріший за Соломона» [16, с. 143; 76, с. 37].

Особливе місце в ідеології ордену серед пам'яток орденської літератури посідали «Книги Маккавейські», «Замковий (наріжний) камінь перекладу Старого Завіту на німецьку мову». Маккавеїв вважали ранніми християнами, а «Книги Маккавейські» привернули до себе увагу наприкінці XII ст., на хвилі 3-

го хрестового походу, оскільки у них містився взірець рицарства, рицаря-хрестоносця (*miles Dei*), слуги Божого. Німецькою парафраз Юда Маккавей – «вождь рицарства», який бореться з язичниками.

Біблійний сюжет цілком вписується у світ реалій німецького хрестоносця. Маккавеї стали прообразом Тевтонського Ордену в Пруссії – з тією лише різницею, що німецькі хрестоносці не тільки захищали свою віру, а й наvertsали до неї пруські племена, виступаючи при цьому ніби спадкоємцями маккавейських війн. Поетичний парафраз «Книг Маккавейських» народився ордені в XIV ст. Його автор (можливо, ним був верховний магістр Лютер Брауншвейгський [1331-1335]) майстерно поєднує історичний та алегоричний зміст. Втім, алегорія переважає настільки, що історичні кордони стираються, і Маккавеї перетворюються на прообраз тевтонських рицарів тією самою мірою, як і тевтонські рицарі – у їхніх наступників, втілюючи собою «нових Маккавеїв», як назвав їх у буллі від 16 січня 1221 р. папа Гонорій III. Іншими словами, вони ведуть війну і як старозавітні, і як «нові» Маккавеї. І Маккавеї, і рицарі ордену об'єднані спільним поняттям – «рицарство», з яким контрастує поняття «язичництво» [96, с. 322]. «Книги Маккавейські», що дозволяють побачити аналогію між подвигами Маккавеїв та історією християнства, міцно вписалися в коло творів, що утворювали основу орденської ідеології, як це свідчить як «Хроніка» Петра з Дусбурга, але й хроніки Генріха Латвійського та Миколи фон Єрошина. Основний зміст «Книг Маккавейських» – війни між християнами та язичниками, нехай навіть праведниками мисляться то греки, очолювані Олександром Македонським проти язичників – персів, то ізраїльтяни, які живуть у язичницькому оточенні в царстві Давида. Іудеї перемагають язичників силою віри, що знову змушує згадати «духовну зброю», яку проповідує Петро з Дусбурга [96, с. 322].

Для рицарів Тевтонського Ордену «Книги Маккавейські» перетворюються на апологію війни, яку вели «слуги Божі» у Пруссії, вкладаючи в неї всю свою віру і чекаючи від Бога неодмінної винагороди їх після смерті за мучеництво, і навіть у «маккавейську ідеологію» ордену [96, с. 323]. Цитатами з «Книг Маккавейських» наповнюється «Хроніка» Петра з Дусбурга. Тут і

заклик: «Помстіться за образи народу вашого і віддайте відплату язичникам» [16, с. 20], і розпач: «Горе нам! Навіщо народилися ми бачимо розорення народу нашого і розорення землі нашої та залишатися тут, коли вона віддана до рук ворогів? Вбиті старі його, юнаки його впали від меча ворога. Та, яка раніше була вільною, стала рабою. Ось наші святині, і наше благополуччя, і слава наша спорожніли, і погани осквернили їх. Для чого нам ще жити?» І вони роздерли одягу свою, і зодягнулися в веретища, і з ними весь присутній народ, сповнений великим страхом, гірко плакав» [16, с. 68-69], і втіха «Тих, кому трапиться читати цю книгу, прошу не боятися напастей і зрозуміти, що ці страждання служать не до погублення, а до розуміння роду нашого ... Він [Господь] ніколи не віддаляє від нас Своєї благодаті і, караючи нещастями, не залишає Свого народу» [16, с. 121]. Не дивно, що «Книги Маккавейські» були обрані для перекладу народною мовою. Маккавеї перетворюються на основну старозавітну модель для історичного та богословського обґрунтування «нових» воєн у Пруссії та її завоювання [96, с. 325].

Хрестоносна ідеологія, що виникла в Середньовіччі на хвилі такої історичної події «великої тривалості», як хрестові походи, вектор яких простягнувся багато століть, зберігалася в Тевтонському Ордені в XIII–XIV ст. Вона служила його інтересам у завоюванні Пруссії, коли основним завданням ордену було підкорення та навернення до християнства язичницьких пруських племен, які жили біля східних кордонів Священної Римської імперії, так само як і формування самоідентифікації та самосвідомості орденських рицарів, їх вихованню, що сприяло зміцненню ордену як військової корпорації.

Плануючи захоплення земель прусів, магістр Тевтонського Ордену Г. фон Зальца був змушений враховувати невдалий досвід перебування ченців-рицарів в Семигороді (Угорщина), яку угорський монарх Андраш II надав їм у 1211 р., однак у 1225 р. прогнав їх звідти [87, с. 79]. Приводом цього інциденту стала та обставина, що магістр ордену звернувся до папи римського – Гонорія III з проханням оголосити Бурцу (земля, яку угорський король надав тевтонцям) «власністю св. Петра» з подальшою передачею її Тевтонському Ордену в якості папського лену [86, с. 228].

Г. фон Зальца змушений брати до уваги той факт, що понтифік підтримував місію цистерціанців у Балтії, відповідно у 1215 р. призначив єпископом Прусії цистерціанця Християна [86, с. 228]. Фактично він отримав виключні повноваження з усіх питань, пов'язаних з місіонерською діяльністю і хрещенням язичників-прусів.

Магістр Тевтонського Ордену ще на підготовчому етапі вторгнення в Прусію намагався встановити там безальтернативне панування Німецького Ордену, відповідно він навіть не допускав думки про зверхність цистерціанців чи польського князя Конрада над територіями язичників після їхнього завоювання. Власне така перспектива вимальовується з тексту «Золотої булли» виданої в Римі 1226 р. Однак чи мав право Фрідріх II надавати будь-кому землі язичників чи інші території за межами Священної Римської імперії?

Вже в преамбулі булли окреслені дані повноваження: «Бог для того возніс нашу імперію над королями землі і розширив межі нашої влади на різні області світу, щоб наші клопітки зусилля зверталися на прославляння у віках Його імені та поширення віри серед язичників; адже, як для проповіді Євангелія Він створив Священну Римську імперію, щоб ми прагнули не менше до підкорення, ніж до навернення язичників, так і ми надаємо милість турботи, через яку правовірні мужі приймають на себе щоденні труди та невтомно надають як майно, так і життя для упокорення варварських народів та поліпшення Божественного культу» [9, с. 320].

Правителі Священної Римської імперії, у тому числі Фрідріх II, вважали себе лідерами християнського та всього іншого світу, відповідальними за той стан, в якому людство зустріне Страшний Суд. Священна Римська імперія уявлялася не лише як політичне утворення, але й як метафізичне явище, адже її було освячено самим Богом, через що вона і називалася Священною [86, с. 229].

Керуючись такими міркуваннями, імператор надав магістру Г. фон Зальці «право вторгнутися на землю Прусії з воїнами ордену», жалував йому та його наступникам й ордену «землю, яку він одержить від вказаного князя» (Конрада), та «всю землю, яку він завоює з Божою поміччю у пруських краях, як давнє і належне право імперії – в горах, на рівнинах, в лісах і на морі», щоб

рицарі ордену «володіли нею вільно від усіх повинностей та податків (...)».

Там ордену дозволялося «призначати [платню з] перевозів і мита, встановлювати щотижневі й інші торги, карбувати монету, визначати податки (...), заводити копальні і рудники золота, срібла, заліза та інших металів, а також солі, які є чи будуть знайдені в цих землях». Імператор дозволяв «призначати суддів та намісників» для покарання злочинців і розгляду цивільних і карних справ. Він бажав, щоб «цей магістр та його наступники в їхніх землях були наділені і користувалися юрисдикцією та владою ліпше, ніж (...) який-небудь князь імперії, щоби встановлювали вони добрі норони та звичаї, видавали асизи і статuti, якими й зміцнювалася б віра (...), а всі піддані їх насолоджувалися і користувалися спокійним миром». Цісар забороняв можновладцям і службовцям порушувати положення його булли під страхом сплати штрафу в 100 фунтів золота [9, с. 321-322].

Німецький історик Г. Боккманн зазначав, що повноваження, надані Тевтонському Ордену імператором у «Золотій буллі», «могли стати політично цікавими лише в тому випадку, коли орден справді володів такими суверенними правами, коли він захопив Кульмську землю і Прусію. Грамота імператора мало чим допомогла йому в цій справі. По суті вона була програмою-максимумом» [39, с. 85].

Для реалізації цієї програми, Тевтонський Орден потребував підтримки з боку папи римського, тому що тільки він міг оголосити хрестовий похід у Прусію. Але Г. фон Зальца не поспішав звертатися до Гонорія III, вочевидь, з огляду на тогочасні наміри Фрідріха II. У 1225 р. він як формальний єрусалимський монарх уклав угоду з понтифіком про хрестовий похід у Святу землю і взяв на себе зобов'язання до 1227 р. наwerbувати за власний рахунок 1000 рицарів. Вирішити це завдання було доручено саме магістру тевтонського ордену [86, с. 228].

Очевидно, керуючись магістра, який був вихідцем з міністеріалів ландграфів Тюрінгії, Фрідріх II звернувся до ландграфа Людвіга IV, одного з могутніх князів Німеччини, щодо його участі у хрестовому поході. Від імені імператора перемовини з ним вів саме Г. фон Зальца. Людвіг IV погодився,

однак поставив умову виплатити йому значну суму грошей і визнання за ним спадкових прав на маркграфство Майсен, на що Фрідріх II дав згоду [86, с. 231].

Історики схильні вважати, що Г. фон Зальца магістр схилив німецького імператора до надання Пруссії цьому ландграфу як додаткової винагороди за участь в хрестовому поході. 22 червня 1226 р. було видано відповідну грамоту, що мала набути чинності тільки після повернення Людвіга IV з походу [86, с. 231].

Юридичним підґрунтям для вторгнення Тевтонського Ордену до Пруссії мала стати грамота Конрада Мазовецького від 28 квітня 1228 р., у якій визнавали права ордену на Кульмську землю. Однак ця грамота, справжність якої не заперечується дослідниками, мала два важливі застереження. По-перше, для того, щоб дарування мало законну силу, потрібна була згода спадкоємців Конрада. По-друге, до грамоти слід було прикласти печатки інших польських князів, оскільки тогочасна Польща розглядалася як вотчина (*patrimonium*) всієї п'ястівської династії, і настільки велике пожалування вимагало згоди як прямих, але й потенційних наступників герцога. У 1229 р. ці вимоги були частково виконані – отримано згоду найближчих родичів князя. Що ж до згоди інших польських князів, то її так ніколи і не надали. Як вважає польський історик Г. Лябуда, Конрад, ймовірно, сподівався отримати його пізніше – після того, як запрошення буде схвалено римським папою.

Для того щоб розпочати завоювання Пруссії, необхідно було виділити достатню кількість фінансів та збройних сил. Які сили для повноцінних бойових дій повинен мати орден? З подальшого ходу завоювання Пруссії можна припустити, що ордену потрібно було щонайменше 150 рицарів зі значним супроводом зброєносців і кнехтів, і навіть, звісно, забезпечення їх усім необхідним. Проблема полягала в тому, що таких сил молодий орден просто не мав [33, с. 21].

Слід врахувати, що Тевтонський Орден у цей час мав й інші, важливіші зобов'язання. Це насамперед оборона Святої землі, яка забирала основні орденські сили; за деякими даними, дві третини рицарів були на Близькому

Сході. Гарнізони ордену були розкидані від Кілікійської Вірменії на півночі до кордону з Єгиптом на півдні, а це близько 700 км. [39, с. 75].

Важливе значення мала й присутність тевтонів в Іспанії, куди їх запросив король Фердинанд III Кастильський. Тевтонський Орден разом з іншими рицарськими орденами (тамплієрів та іоаннітів) з 1222 р. брав участь у тривалій реконквісті проти мусульман. Можна припустити, що в Іспанію було перекинуто щонайменше третину всіх збройних сил тевтонів [85, с. 64].

Таким чином, завоювання Пруссії довелося проводити «за залишковим принципом», роблячи основну ставку на допомогу пілігримів-хрестоносців з Польщі та Німеччини. Про це Германн фон Зальца попередньо домовився з папою Григорієм IX, який проголосив у Європі хрестові походи до Пруссії.

До весни 1230 р. на кордон із Пруссією прибуло ще кілька орденських рицарів під проводом німецького магістра Германна фон Балька, призначеного ландмейстером Пруссії. З ним прибули: вже не молодий, але досвідчений Дітріх фон Бернхайм, призначений маршалом, комтур брат Конрад фон Тутелен та хауз-комтур Генріх фон Берка. Посаду госпітальєра у Пруссії обійняв Генріх фон Віттхендорф фон Цайтц. Разом із чотирма рицарями, які прибули раніше, набиралося дев'ять осіб. З ними прибув і супровід – зброєносці та кнехти [16, с. 32]. Якщо врахувати (за різними оцінками) співвідношення рицарів та супроводу, то орденський загін міг налічувати близько 100 осіб [39, с. 79].

Для зміцнення бази на лівому березі Вісли орден у березні придбав у єпископа Плоцька місцевість Нессау, що межувала з Пруссією, де було збудовано замок Нессау. Ще до наступу орден неодноразово стикався з нападами прусів, про що згадує і Петро з Дусбурга [16, с. 32]. За п'ять років перебування орденських братів на кордоні вони досить добре вивчили ситуацію в Пруссії і були готові до виступу [39, с. 79].

Навесні 1231 р. невеликий орденський загін на чолі з Германом фон Балком спільно з хрестоносцями, які підійшли, переправився на східний берег річки Вісли. Почалося завоювання Пруссії, яке через хронічну нестачу людських та фінансових ресурсів затягнулося більш ніж на 50 років. Про те, що за сприятливих умов це можна було б зробити набагато швидше, говорить похід

чеського короля Отакара (Оттокара) II взимку 1254-1255 рр. Король у січні 1255 р. за п'ять днів завоював Самбію; щоправда, для такого блицкригу в нього в 1255 р. було щонайменше 200 рицарів [82, с. 69].

На правому березі Вісли біля села Кверц виявилися частково вже зруйновані вали старої фортеці. Під захистом рицарських загонів фортецю швидко укріпили міцними валами та стінами та обладнали як надійний плацдарм на правому березі Вісли. Назвали цю фортецю Торн [16, с. 53-54].

У тому ж році, захопивши кілька пруських фортець, орден домігся від деяких пруських нобілів прийняття християнства; в подальшому пруси-християни билися на боці ордену [16, с. 53-54].

Зміцнивши плацдарм на правому березі і перезимувавши, рицарі ордену влітку, дочекавшись приходу загону пілігримів на чолі з бургграфом Бурхардом фон Магдебургом, розпочали завоювання Хельмської землі (нім. Кульмська земля) [112, с. 57].

Просуваючись уздовж річки на північ, тевтони побудували фортецю Альтхауз. Наступним укріпленням, заснованим орденем на березі Вісли, був Кульм. Ця фортеця на якийсь час стала адміністративним центром Тевтонського Ордену в Пруссії. Тут же утворили перше комтурство. Присланий із підкріпленням орденський брат Берлевін був призначений першим комтуром у Пруссії [41, с. 98].

Пізньої осені невеликий орденський загін спільно з пілігримами Бурхарда фон Марбурга здійснили вздовж Вісли кидок на північ. Проїшовши через Кульмські землі понад 60 км, вони вийшли на кордон з Помезанією і поспішно (наближалася зима) заснували замок Марієнвердер.

Пізньої весни 1233 р. до бургграфа Магдебурзького, у якого ще не минув термін даної ним обітниці (термін обітниці – один рік) і який залишався в Кульмі, приєдналися польські князі з Мазовії, Куявії, Кракова, Помор'я, герцог Хайнріх з Бреслау (Вроцлава), а також князь гнєзненський [16, с. 55]. Схоже, що Тевтонський Орден надіслав ще кількох рицарів.

За розпорядженням Германна фон Балька вони зосередилися біля замку Марієнвердер, який був перенесений та відбудований в зручнішому місці.

Орденському братові Людвігу фон Квідену (Кведену), довірили його оборону. Так минула частина літа [16, с. 55].

Пруси, занепокоєні значним військом хрестоносців на своїх кордонах, направили до них посольство. Посли дали слово, що пруси не хочуть війни з християнами та бажають прийняти хрещення. Повіривши цим словам, єпископ Християн з почтом попрямував до прусів з метою навернення язичників у християнство. Пруси ж, влаштувавши засідку, несподівано атакували його, перебили супровід і захопили єпископа в полон.

На цьому ґрунті у таборі хрестоносців стався розкол. Частина польських князів, які були на боці єпископа, виступила з пропозицією домовитися з прусами про звільнення Християна з полону. Германн фон Бальк та орденські рицарі були проти, виступаючи за продовження походу. Суперечка між ними затяглася, хрестове військо безцільно розвіялося в Кульмській землі, чекаючи на рішення. Ландмейстер повідомив магістру про подію, а той, скориставшись ситуацією, доповів папі Григорію IX про полон і, можливо, загибель Християна, а також про відсутність єдності в таборі хрестоносців. Папа негайно відреагував, написавши у посланні князям і орденським братам про єднання, мир і послух розпорядженням ландмейстера [126, с. 28].

За цей час Германн фон Бальк встиг побувати в Шльонську (Сілезії) і Богемії (Чехії), сподіваючись отримати допомогу [104, с. 13].

Ситуація, що склалася, демонструє, наскільки орден залежав від допомоги хрестоносців. У хрестовому війську розбіжності – і орден не може самостійно продовжити наступ. Власних сил у тевтонів було недостатньо, тому що з півтора десятка орденських рицарів хоча б по одному треба було залишити в замках, які вже були, розмістивши в них, звичайно, достатній гарнізон.

Розпорядження папи вимушено примирило обидві сторони, і вже взимку похід продовжився. Військо пілігримів вторглося в Помезанію і просунулося до річки Сіргуни (Дзержгонь), де у тяжкій битві розбило велике ополчення прусів. Самі ж хрестоносці, зазнавши значних втрат, не наважилися продовжити наступ, відійшли на південь. На прохання ландмейстера, перш ніж піти, вони,

використовуючи залишки старої язичницької фортеці, збудували замок Реден [16, с. 281]. Завдяки замку було прикрито східний напрямок.

Без допомоги хрестоносців, які пішли після закінчення терміну, орден був дуже обмежений у своїх можливостях. Тому 1235 рік пройшов спокійно, завданням тевтонів було збереження вже завойованого.

В серпні 1235 р. на рейхстаг у Майнці разом з імператором Фрідріхом II прибув Германн фон Зальца. На його заклик про допомогу братам ордену у Пруссії першим відгукнувся маркграф Генріх Майсенський і Тюрінгський. До нього приєдналися і багато дворяни, які брали участь у рейхстазі. Вже навесні 1236 маркграф Генріх і 500 його воїнів з'являються на берегах Вісли. У цей час з Німеччини прибуває ще один численний загін пілігримів. Разом з орденськими братами несподіваним ударом з півдня та заходу вони вторглися до Помезанії. Пруси були захоплені зненацька, і хрестоносці з орденськими братами здобули перемогу [16, с. 57].

Наступним кроком у підкоренні Пруссії стало завоювання Помезанії. Для цього маркграф Генріх дав корисну пораду — збудувати для експедиції кораблі. Два кораблі, великий «Фрідланд» і менший – «Пілігрим», рушили вниз річкою Ногат у затоку Фріш Хафф (Вісленську). На східному березі біля однієї з проток на острові було закладено замок Ельбінг (Ельблонг) [16, с. 57]. З поставленим завданням орден впорався, у нього з'явився вихід через затоку в морі, тому що в той час коса Фрішес Нерунг (Вісленська) мала навпроти Ельбінгу протоку. Почалося завоювання земель Помезанії.

Під сильним тиском Римського престолу (фактично це був наказ папи) відбулося вимушене об'єднання Тевтонського Ордену з мечоносцями. У Вітербо 13 травня 1237 р. було підписано буллу про злиття орденів. Ця булла змусила Тевтонський Орден взяти на себе відповідальність і за Лівонію. Германн фон Зальца чудово розумів, що, крім зайвих проблем, дане об'єднання нічого ордену не принесе, але протистояти рішенню папи не міг, оскільки від нього залежала притока пілігримів до Пруссії [70, с. 149]. Сам Зальца з Вітербо вирушив до імператора Фрідріха II до Німеччини просити грошей на спорядження рицарського загону до берегів Даугави. Таким чином, замість

необхідних підкріплень для Пруссії імператору довелося брати гроші для надання допомоги Лівонії [90, с. 179].

Наступний (1238-й) рік був для ордену невдалим. Під час експедиції на кораблях до Вармії під час облоги пруської фортеці Хонеда він зазнав поразки, практично весь загін був знищений.

Навесні 1239 р. з прибуттям фюрста (князя) Отто Брауншвейзького наступ ордену продовжився у двох напрямках: вторгнення у Вармію та Помезанію. Загін пілігримів під керівництвом Отто Брауншвейгського захопив Помезанію. Жодне з пруських племен не прийшло помезанцям на допомогу, і ті були змушені видати заручників та прийняти християнство. У цей час впала пруська Хонеда, на її місці заснована фортеця Бальга. Наступного року (1240) Німецький Орден почав просування вглиб Натгангії.

В 1241 р., навесні орденські рицарі вперше зіткнулися з татаро-монголами. Хан Бату (Батий), розгромивши у двох походах руські князівства, розпочав наступ на Європу. Він поділив своє військо на дві частини. Більшу частину очолив сам Батий, який рушив на Угорщину. Північне військо під проводом царевича Орду (Хорду-Ічана) вторглося у Польщу. До цього війська приєдналися дружина смоленського князя Всеволода Мстиславовича (ймовірно, під командою його племінника Михайла Ростиславовича) та литовський загін князя Аскала. Наприкінці січня армія Орду взяла Люблін. Під Турськом 3 лютого татари розбили військо малопольських князів, а наприкінці лютого було захоплено Сандомир [104, с. 16].

На допомогу польському князю Генріху Набожному виступили німецькі барони північної Марки, а також брати Тевтонського Ордену, місцеві тамплієри та госпітальєри. Тамплієри мали у цьому районі 9 братів-рицарів та 500 воїнів [101, с. 222]. Спроба князя Генріха об'єднатися з чеським королем Вацлавом I не вдалася. Татари 9 квітня 1241 р. нав'язали йому бій біля міста Легниці (Лігниці). Бій почався рано-вранці атакою рицарів, під їх натиском татари стали повільно відступати. Флангові загони татар залишили поле бою, центр відступив до польового табору. Татари зуміли вчасно перегрупувати сили та зайняти нову позицію. Лучники розташувалися з обох боків від табору, їхні

фланги прикрили воїни з важкими списами. Спроба рицарів обійти табір із флангів не вдалася, вони потрапили під удар лучників. Тоді рицарі вдарили у центр і спробували захопити табір, де за возами сховалися його захисники. Але атака захлинулась, у цей час на полі бою повернулися загони татар, які відступили. Потужним ударом татари перекинули рицарів [103, с. 145]. Орденські брати були на лівому фланзі і під натиском татаро-монгольської кінноти майже всі були знищені. З храмовників врятувалися лише троє братів [101, с. 222].

Тевтонський Орден лише частково встиг поповнити свої знекровлені поразкою лави, як улітку 1242 р. почалося повстання прусів, підтримане князем Святополком. Орден втратив майже все, чого досяг у Пруссії, з 21 фортеці лицарі змогли утримати за собою лише Торн, Кульм, Реден, Ельбінг та Бальгу [55, с. 239].

Європа, налякана навалою Батия та поразкою у Святій землі, не могла виділити хрестоносців для допомоги Пруссії. Тільки через дев'ять років після останнього перебування хрестоносців і шестирічного повстання, що тривало, взимку, на початку 1248 р., до Пруссії прибув герцог Генріх I Анхальтський. Ландмейстер Пруссії Генріх фон Віда під прикриттям палігримів побудував новий замок Ной Христбург, який прикривав Ельбінг з півдня. Будівництво було закінчено навесні, для захисту нового замку залишений потужний гарнізон [33, с. 28].

Орденський замок у центрі повсталих прусів сильно заважав останнім. На зборах вождів було вирішено захопити та зруйнувати його. Зібравши військо, повстанці вирушили до Ной Христбурга. Їхній авангард був атакований ландмейстером і повністю знищений, деморалізовані цією поразкою пруси розбіглися. У цей час їхній союзник князь Святополк, не знаючи ще про поразку прусів, відправив до них передовий загін [55, с. 240]. Але раптово атакований із засідки ландмейстером Генріхом фон Віда союзницький загін у паніці відступив до головного війська, яке почало безладно тікати і частково було знищено, частково розсіялося, а решта супротивників ордену, притиснутих до Вісли, потрапила в полон. Сам князь врятувався на річковому

судні, переживши найважче приниження. Ландмейстер переправився на інший берег і піддав Помор'я жахливому спустошенню [16, с. 81].

Ця поразка зламала раніше непохитну відвагу Святополка; 12 вересня 1248 р. відбулася зустріч князя та ландмейстера. Вони підписали мирний договір. З цього часу ситуація докорінно почала змінюватися. Наступного 1249 р. на допомогу ордену прибули маркграф Отто III Бранденбурзький (Благочестивий) і граф Генріх Шварцбурзький. Становище ордену у Пруссії зміцнилося, і повстання остаточно придушене [55, с. 241].

До 1252 р. ситуація у Пруссії стабілізувалася, і орден продовжив завоювання пруських земель. Взимку 1252-1253 рр. ним було здійснено вторгнення в Самбію (Замланд). Комтур Христбурга Генріх Штанге з невеликим загоном орденських братів і допоміжним військом вірних ордену прусів (про допомогу палігримів нічого не відомо) переправився взимку по косі Фріше Нерунг, через замерзлу протоку в районі Лохштедта, вийшов до Гірмове. Тут відбулася битва, в якій орден зазнав поразки. Скільки було втрачено орденських рицарів, сказати важко. Відомо лише про двох загиблих: це сам Генріх Штанге та його рідний брат Герман. Можна припустити, що були втрати серед простих кнехтів і прусів. Ця, здавалося б, незначна поразка змусила магістра Поппо фон Остерное особисто звернутися за допомогою до чеського короля Отакара (Оттокар) II. Що показало, наскільки слабкий був орден у Пруссії, і поставило під сумнів можливість його подальшого просування у пруські землі [33, с. 29].

Лише особиста участь Отакара II, який виступив з Чехії у грудні 1254 р., допомогла змінити ситуацію. Зосередивши свої сили на Бальзі, вранці 9 січня 1255 р. він вирушив із замку через затоку до Меденау; 10 січня він був уже біля Рудау і взяв штурмом добре укріплену фортецю; 11 січня ввечері зупинився на північ від Вальдау; 12 січня, взявши Каймен (пос. Заріччя Гур'ївського району), пройшов на Тапіау. За п'ять днів завоювання Самбії закінчилось. Вже 13 січня від Тапіау руслом річки Преголя Отакар пішов на Твангсте (в район майбутнього Кенігсберга) і, не затримуючись, відбув додому [69, с. 105].

Потім допомоги з Європи не було протягом п'яти років, і орден у Пруссії за допомогою союзних прусів здійснив лише один похід уздовж річки Алле з метою покращення кордонів завойованих територій. Решту часу брати-рицарі зміцнювали оборону, займалися будівництвом замків, внутрішнім облаштуванням завойованих земель. Коли влітку 1260 р. почалося друге повстання прусів, нечисленність орденського контингенту не дозволила йому вести активні бойові дії. Все, що орден міг, – це обороняти частину замків, що збереглися за ним, і сподіватися на допомогу хрестоносців. Ситуація посилювалася ще й тим, що в Лівонії почалося велике повстання куршів, літів та лєттів. Верховний магістр Анно фон Зангерхаузен у 1261 р. прибув до Лівонії, щоб ознайомитись з станом справ на цій території. Звідти він вирушив у Рим до папи Урбана IV, який видав кілька бул, які закликали до походу проти повсталих. Верховний магістр повернувся до Німеччини, щоб організувати хрестовий похід графів Вільгельма IV Юліхського та Енгельсберга з Марки. Завдяки цьому походу в 1263 р. було деблоковано Кенігсберг і придушено повстання в Самбії, але в Натангії та Вармії полум'я повстання лише посилювалося [55, с. 245].

Сам орден нічим не міг допомогти братам у Пруссії – саме в цей час почався наступ мусульман у Палестині. Нарешті, з прибуттям до Пруссії у 1265 р. фюрста Брауншвейзького Альберта, у 1266 р. – маркграфів Бранденбурзьких Йохана та Отто (через погоду похід був невдалим), у 1267-1268 рр. – короля Чехії Отакара II та маркграфа Бранденбурзького Отто повстання майже припинилося. Залишалися окремі незначні загони прусів, які вели повстанську війну. З прибуттям у Прусію графів Гюнтера та Дітріха Регенштайнських повстання було остаточно придушене [34, с. 59]. Слід враховувати, що протягом понад 50 років поряд із королями, курфюрстами, фюрстами, герцогами та графами у походах на Прусію брали участь і сотні простих рицарів [85, с. 64] (див. додаток № 3).

Після придушення повстання у Пруссії у 1272 р. орден почав готуватися до завоювання Надровії. Після 1272 р. не зафіксовано жодного великого загону пілігримів із Західної Європи, але можна вважати, що у лавах орденських

загонів перебувала кілька пілігримів-хрестоносців. Отже, в Пруссії орден міг сподіватися лише збройні сили [101, с. 225]. Орденські рицарі, які прибувають з Німеччини, були такі нечисленні, що їх навряд чи вистачало на підтримку в бойовій готовності гарнізонів, фортець та замків. Акцент було зроблено на підкорені пруських племен, які за договором з орденом зобов'язувалися виставляти озброєних людей для походів проти язичників. Мабуть, орден розумів деяку ненадійність цих ополчень, але іншого виходу в нього не було [78, с. 102].

Віце-ландмейстер і маршал Пруссії Конрад фон Тірберг Молодший (який заміняв старшого брата, який відбув до Німеччини за підкріпленням) у 1274 р. направив самбійського фогта Дітеріха фон Ліделау на завоювання Надровії. Військо складалося переважно з союзних прусів з невеликою кількістю орденських братів. На той час багато знатних людей Надровії перейшли на бік ордену, і завоювання краю не складало значних труднощів [56, с. 43].

Ландмейстер Пруссії Конрад фон Тірберг після завоювання Надровії у 1277-1278 рр. приступив за допомогою союзних прусів до завоювання Скаловії. Захопивши фортеці скелів на південному березі Мемеля (Неману), орден 1279 р. зруйнував фортецю Раміги (Рамбінас) на північному березі [16, с. 125]. Незабаром Скаловія підкорилася ордену і прийняла християнство [16, с. 126-127].

Після завоювання Скаловії тевтони зосередили всі свої сили проти Судавії (Ятвягії) та Галіндії. Ще під час повстання 1260-1272 рр. племена судавів (ятвяги) неодноразово вторгалися в орденські володіння. Це було найчисленніше і найсильніше пруське плем'я. У період бойових дій воно могло виставити до 6 тис. вершників [16, с. 50]. Керівництво Тевтонського Ордену розуміло всю складність завоювання цього краю і в кризові для себе періоди (пруські повстання) неодноразово погоджувався передати ці землі то Чеському королю Отакару, то руським князям [104, с. 23].

Завоювання Судавії цілком відповідало політиці феодальної Русі. У 40-х роках. XIII ст. відбувся спільний похід проти Судавії Данила Галицького з польськими князями. Близько 1254 р. литовський великий князь Міндовг уклав

з Галицькими Романовичами мирний договір, яким Данило міг розраховувати на Південну Судавію. З цього приводу в Рачонжі наприкінці 1254 р. відбулися переговори Данила Романовича та Земовита Мазовецького з орденським віцеландмейстером Бурхардом фон Хорнхаузенем. Між ними було укладено договір, згідно з яким орден в обмін на допомогу поступався третиною території Судавії [44, с. 9]. У 1255 р. відбувся ще один русько-польський похід до Судавії, під час якого союзники захопили фортецю та місто Рай на перехресті водних доріг, що ведуть із Мазовії на Русь. Це була головна прикордонна фортеця судавів, яка перешкоджала вторгненню в глиб краю. Наступного року Данило, зібравши велике військо з князями Волоковським і Свислоцьким, Земовітом Мазовецьким та Болеславом Краковським, зумів підкорити судавів [44, с. 10]. Але вже на початку 1260-х рр. під тиском татар Данилові стало не до Пруссії, він змушений втікати до Польщі, а потім в Угорщину [139, с. 257].

Вождь Судавії Скоманд в 1270 р. неодноразово вторгався на орденські території, доходячи до Кульмерланду [67, с. 87].

Генеральний капітул наприкінці квітня 1279 р. об'єднав Пруссію та Лівонію під єдиним командуванням і призначив Конрада фон Фойхтванген ландмейстером обох територій. Ознайомившись з різними умовами орденських володінь, ландмейстер повністю поклався на Конрада фон Тірберга-молодшого у Пруссії та відбув у Лівонію. Це свідчить не про слабкість керівництва, а вказує на прагматичну установку ландмейстра [67, с. 87].

У 1277 р., відбивши ряд набігів судавів на орденські території, Конрад фон Тірберг-молодший за договором з прусами, які прийняли християнство, зміг залучити їх як воїнів на службу ордену. Часто об'єднані загони з орденських рицарів та воїнів-прусів досягали тисячі осіб [56, с. 44]. З цими силами ландмейстер розпочав планомірне підпорядкування Судавії. До кінця 1283 р. зруйнована і знелюднена Судавія була завойована. На цьому етапі основну територію Пруссії було захоплено [16, с. 137]. Почалося освоєння території і тактичне поліпшення оборони від нападів з боку Литви.

Таким чином, Прусія була завойована не особливими зусиллями Ордену, який двічі міг її втратити, а лише внаслідок допомоги пілігримів-хрестоносців з Європи, і завдяки масовій підтримці місцевого пруського нобілітету.

Через 53 роки з початку вторгнення ордену Прусія була підкорена. Жоден з рицарів, які розпочали похід до Прусії, не дожив до його закінчення. За цей час було засновано майже 70 замків та тимчасових укріплень, з яких надалі використовувалися близько 50. За ці роки з'явилося близько 15 міст з Кульмським та Любекським правом. Змінилося 8 хохмейстерів (верховних магістрів), 14 ландмейстерів та 10 віце-ландмейстерів. Майже 20 років тевтони були змушені боротися за вже завойовані та знову втрачені землі. Не раз орден у Прусії перебував на межі краху і лише завдяки підтримці хрестоносців-пілігримів зумів утриматися. Зобов'язання, прийняті перед князями Мазовії, імператором і папою, не дозволили Тевтонському ордену перервати завоювання язичників, що тривало п'ять десятиліть. Всі ці роки він вів боротьбу в Прусії (і Лівонії) за «залишковим принципом» і міг виділяти для Прусії лише десятки своїх рицарів, чисельність яких жодного разу не досягала 100 чоловік.

РОЗДІЛ 3. РАЙЗИ ТЕВТОНСЬКИХ РИЦАРІВ НА ЛИТВУ

Після підкорення пруських земель та земель сучасних Латвії та Естонії об'єктом експансії хрестоносців стала Литва. Хрестоносці особливо прагнули утвердити свою владу в такій литовській області, як Жемайтія. Ця область, що виходила до Балтійського моря, відокремлювала один від одного землі Тевтонського та Лівонського Орденів. З її захопленням створювалась перспектива повного об'єднання Орденів в єдину державу [130, с. 13].

Суб'єктом історії Литва стала саме тоді, коли зіткнулася з латинською Європою. Геополітичний ареал середньовічної Європи склався на основі індивідуального (алодного та одального) господарства, знайшовши ідеологічну опору в католицизмі та латинській культурі. Суспільними відносинами, заснованими на індивідуалізмі, Європа виділялася з усіх геополітичних ареалів світу. Перші століття розвитку середньовічної Європи, після розпаду Римської імперії, ознаменовані низьким господарським, громадським і культурним рівнем, проте саме на той час викристалізувалася структура індивідуальних відносин, що визначила надалі стрімкий розвиток континенту. Першим поривом цього розвитку були хрестові походи, по закінченні яких Європа піднялася як спільнота, яка багато в чому обігнала інші геополітичні ареали.

У IX-XI ст. напади скандинавських вікінгів практично не турбували литовців. Не стикалися литовці і з поляками, які в XI-XII ст. прагнули нав'язати свою владу прусам та ятвягам. Нерозвинені суспільства скандинавів і поляків були неспроможні колонізувати території, котрі піддавалися їх набігам. Німці, які порівняно з населенням балтійських земель перебували на значно вищому рівні цивілізаційного розвитку, активно включилися в процес колонізації слов'янських територій по Ельбі та Одру. Німецькі торгові флотилії утвердилися по всьому Балтійському морю, відкривши нові можливості на незнайомому до того східному узбережжі Балтики [54, с. 39]. Ці зрушення збіглися з початком періоду папської могутності, як супроводжувалась дедалі більшою інтенсивністю місій у Балтійському регіоні до кінця XII ст. Німецького купця став супроводжувати чернець, ченця – рицар. Німецьке

суспільство не визнавало права язичницьких вождів на самостійне прийняття християнства. На освоєвані землі дивилися як у об'єкт завоювання і правління, а хрещення ці нові відносини мало лише оформити. Німецькі прибульці застосовували по відношенню до балтійських етносів практику часів Хрестових походів на схід – примусове хрещення та подальше управління [54, с. 39].

Саме з цим зіткнулися жителі гирла Даугави, коли у 80-х рр. XII ст. тут було засновано факторію любекських купців. Німці не забарилися підкорити фінномовних лівів, які мешкали тут. Монахи в 1186 р. заснували місіонерську єпархію. Від імені лівів німецька колонія отримала назву Лівонія.

Литовські дружинники і купці, які постійно відвідували гирло Даугави вже на початку XIII ст., досить швидко відчули зміни, пов'язані з виникненням Лівонії. Латгали поступово визнали її владу. Краще організовані земгали ще були в змозі давати німцям відсіч, але князь Західної Земгалії (Тервете) Вестард (Вестардус) був змушений шукати підтримки проти литовських набігів [53, с. 99].

На початку XIII ст. князі окраїнних земель Литви стали перетворюватися на агентів «старших» (або «найстарших») князів. Один із князів Упіте – Жвялгайтис у 1205 р., керуючи військом старшого князя, розорив землі естів. Це військо по дорозі назад було розгромлено ризькими німцями, Жвялгайтис загинув. Того ж року ризькому єпископу підкорився русько-латгальський князь з Кокнесе (Кукенойса) Ветсеке (Весцеке, Вячко) [64, с. 67]. Похід у відповідь одного з найстаріших князів під Ригу наприкінці 1207 р. німці відбили, а на початку 1208 р. з Селпіліса вигнали литовський гарнізон. У тому ж 1208 р. литовцям вдалося відбити похід земгалів і рижан на Упіті, проте захлинувся і у відповідь напад литовців на Земгалію. У 1208 р. і повторно в 1209 р. лівонці взяли Єрсику і змусили князя Всеволода стати васалом ризького єпископа. У той же час був вигнаний з Кокнесі та Вячки, а в його володіннях створено важливий опорний пункт на шляху можливих литовських походів [64, с. 67]. Широка коаліція (1210 р.) естів, земгалів, куршів, литовців, полоцьких русичів і повсталих лівів нічого не дала: курші, які поодинці пішли на Ригу, були

відкинуті. У тому ж році Альберт і полоцький князь Володимир уклали мир [65, с. 1823].

Так, у першому десятилітті XIII ст. Лівонія витіснила литовське військо з берегів Даугави. Литовці вперше зіткнулися з рицарями у важких обладунках та далекобійними арбалетами. Оскільки в битвах литовці майже не користувалися луками, а тільки метали легкі списи, вони гостро відчували технічну перевагу німецьких воїнів. Хаотичній політиці литовців, які були спроможні лише на розбійні вилазки протистояла широкоохопна політика німецьких церковних ієрархів за принципом «розподіляй і володарюй» [54, с. 40].

Лівонія прервала природний процес вростання родинних племен у державу. Панування литовських ратей на берегах Даугави з усією визначеністю зводилося до збирання постійної контрибуції та утримання гарнізонів, як це вже було випробувано в Селі. Литовські племена починали відігравати ту саму об'єднавчу роль, яку відіграли франки серед германців, і навіть поляни серед східно-слов'янських племен. Багата торгова артерія Даугави приваблювала литовських князів, і можна припустити, що саме сюди змістився б державний центр об'єднаних балтських племен, як це сталося в Польщі (з Гнєзно і Познані в Краків, розташований на перетині торгових шляхів). Виникнення Лівонії зупинило такий розвиток подій. Литовські князі та дружинники втратили найважливіше джерело здобичі [107, с. 28].

Рухаючись вгору за течією Даугави і витісняючи литовців, Лівонія ще не перехопила ініціативу повністю. «Старі» литовські князі не хотіли миритися з втратою, тим більше що земгали вже оцінили німецьку небезпеку і перестали надавати підтримку прибульцям. Крім того, в 1208 р. події в Упіті показали лівонцям, що литовські землі неможливо завоювати в результаті кількох військових експедицій. Наприкінці першого десятиліття XIII ст. вістря лівонської експансії було спрямоване на північ, на землі естів [134, с. 32]. Литовські князі негайно скористалися німецькою оборонною тактикою поблизу Даугави. За їхньої підтримки князь Всеволод наприкінці першого – початку другого десятиліття звільнив Єрсіку. Німецькі позиції в 1212 р. послабило

повстання лівів і латгалів в Аутіні, щоправда, швидко придушене. У пошуках опори єпископ Альберт у 1212 р. пішов на союз проти литовців з полоцьким князем Володимиром. Однак розширювався і литовський політичний світогляд: старший князь Дангерутіс у 1213 р. прибув до Новгороду і уклав союз з цією республікою [114, с. 119]. Того ж року литовці розорили Північну Латгалію та сусідні з нею землі естів. Таким чином, військова та політична діяльність литовців охоплювала смугу на схід від Лівонії та захопленої нею Естонії. І все-таки вона не принесла бажаних результатів: на шляху з Новгороду мечоносцям вдалося схопити Дангерутіса, і він помер у полоні. Найболючішим був удар 1214 р.: у програній німцям битві загинув інший старший князь – Стакіс [114, с. 119].

Загибель двох старших князів не припинила політичну активність Литви: у 1214 р. лівонці спробували захопити Єрсику, але литовське військо захистило Всеволода. Проте активність литовців знизилася на кілька років. Причин цьому дві: німці, хай і важко, просувалися вперед в Естонії, і сили Лівонії приростали; спадкоємці Дангерутіса і Стакіса були ще дуже молоді люди. Остання обставина проявилася наочно під час укладання мирного договору між Литвою та Волинським князівством, коли литовців представляло відразу п'ять «найстаріших» князів: Живінбудас, Дауйотас (Дов'ят) з братом Вілігайло та Дауспрунгас (Довспрунг) з братом Міндовгом (Mindaugas). Юний вік чотирьох останніх князів підтверджує як присутність братів, так і тривалість життя Міндовга (помер не своєю смертю в 1263 р.) [41, с. 77]. Вказані обставини звернули увагу литовського воїнства на південь: Волинь пропустила литовців на польські землі, які були розграбовані. Ці зміни ще не означали відходу від натиску в північному напрямку, де Литва, як і раніше, проявляла активність на вільній від німців території. Взимку 1218-1219 р. загін із 1500 східних литовців через Земгалію по льоду пройшов до о. Саарема потім рушив на західне естонське узбережжя, але був розбитий німцями. У 1220 р. литовці надавали певну підтримку Вестарду, який витіснив німців зі Східної Земгалії [75, с. 12]. І все ж ці дії не привели до успіху: наприкінці 20-х –на початку 30-х рр. XIII ст. Вестард бився з німцями віч-на-віч. У 1225 р., а остаточно в 1229-1231 рр. німці

захопили північну частину Куронії. Мечоносці в 1229 р. розорили Нальшайську землю і розбили литовське військо, що виступило проти них. У результаті – Литва втратила союзниці – Єрсики: у 1225 р. Всеволод був змушений укласти з Лівонією сепаратний мир, у 1230 р. подарувати Даугавгривському (Дюнамюнде, в гирлі Західної Двіни) монастирю землі по річці Резекне, а в 1239 р. німці захопили всю Єрсику. Литовці в 20-х рр. здійснювали набіги на руські та польські землі, але в Лівонії майже не з'являлися (у 1221 р. загін з 600 воїнів надавав допомогу новгородцям). Литовське військо остаточно втратило контроль над Даугавою [134, с. 33].

Приморська смуга сучасної Литви була найменш відомою ще для скандинавських вікінгів. Німці так само погано уявляли собі, які землі розташовані між Куронією та Прусією. Однак і в цих обставинах легату Вільгельму Моденському таки вдалося схилити мечоносців до нападу на жемайтів [75, с. 14]. Григорій IX у буллі 19 лютого 1236 р. оголосив Хрестовий похід. Понад 2000 саксонців прибули до Лівонії, 200 воїнів надіслав Псков. Магістр Ордену мечоносців Фолквін (Фольквін, Волквін) зволікав все літо, сподіваючись уникнути експедиції в мало розвідану область, але зрештою був змушений виступити вже восени, у незручний для себе час. Пройшовши ще не підкорену Земгалію, мечоносці та хрестоносці (не менше 3000 воїнів) увірвалися на землю Шяуляй (Сауле). Вони йшли походом на володіння князя Лаукуви Вікінтаса, але в них довго не затрималися. Вікінтас був зненацька застигнутий, і німцям вдалося розорити значну територію. Досвідчений Фолквін не гаяв часу, і об'єднане військо повернуло назад. Однак і жемайти протягом цих днів встигли зібрати достатні сили. Найкраще підготувалися і першими стали на шляху загарбників шауляйські князі Булоніси (або Булевичі – Вісмантас та його брати). Вони й зустріли німців 21 вересня на південний захід від Шяуляя (Саули). За ніч підійшли загони Вікінтаса (всього жемайтів набралось 3–4 тис.). Місце було болотисте, і важка німецька кавалерія не могла діяти ефективно, тим більше, що хрестоносців опанувала паніка. Вранці 22 вересня розпочалася битва, що завершилася повною перемогою жемайтів.

Загинув у бою магістр Фолквін, 48 рицарів, 2000 хрестоносних ратників і 180 псковичів [40, с. 21].

Битва за Шауляй стала подією світового значення. Орден мечоносців був розгромлений і перестав існувати як політична сила. Німецька влада в Лівонії похитнулася, здобули свободу курші. Припинилися напади на балтів з півночі, розсипалися на порох плани Риму щодо створення зони прямого папського правління. Проте литовська військова політика не змогла повною мірою використати цю перемогу. Старших князів не займали успіхи жемайтів, та й самі жемайти, які зазнали в битві чималих втрат, активності не виявили. Все це дозволило залишкам Ордену мечоносців перевести дух, а папі знайти вихід, що напрошувався ще до битви при Саулі: приєднати мечоносців до Тевтонського ордена. Тепер за це рішуче взявся Григорій IX, і у 1237 р. проект було реалізовано. Тевтонський орден послав до Лівонії загін рицарів, до якого приєдналися вже нечисленні мечоносці [50, с. 40].

Події розвивалися у несприятливому для Литви напрямі. Історична перемога жемайтів лише прискорила об'єднання німецьких колоній на Балтиці. Щоправда, вона більш ніж на десятиліття призупинила німецький наступ з півночі, проте потенційна можливість комбінованих дій німців за ці роки лише зросла. У таких умовах відбувався заключний процес об'єднання Литви [54, с. 46].

В даний час в історичній науці поширена думка, згідно з якою на утворення Литовської держави вплинула агресія з боку Тевтонського ордена та Золотої орди. Однак ці положення виглядають далеко не безперечними. Їхні автори фактично стають на позиції конвенціоналізму, стверджуючи, що балтські племена, які раніше не знали державності, раптом вирішили об'єднатися і створити державу, тому що Конрад Мазовецький запросив до Пруссії Тевтонський орден у 1226 р., в який після поразки від литовців при Шауляї був у 1237 р. інкорпоровано Орден мечоносців, а армії Золотої орди здійснили два походи до Європи у 1238 та 1240 рр., які не торкнулися балтських земель взагалі.

Водночас у Пруссії держава була створена не прусами, які зазнали експансії з боку хрестоносців, а якраз навпаки, рицарями Тевтонського ордену, які згаданих прусів завоювали. Власне на завоювання Пруссії – відносно невеликої території – Ордену знадобилося понад 50 років, тому литовські землі до 1283 р. фактично не зазнавали агресії з боку німецьких рицарів, які в цей час здійснили лише кілька походів проти литовських племен.

Народження Великого князівства Литовського проходило у міжусобній боротьбі литовської племінної знаті. За свідченням Галицько-Волинського літопису Міндовг відправив інших литовських князів, а саме Товтовила, Едивіда та Вікінта «воювати Русь», а сам захопив владу і став правити у всій Литві одноосібно [11, стб. 735-736]. Дізнавшись про захоплення влади та їх майна, князі втекли до міста Володимира Волинського до руських князів Данила та Василька Романовичів з проханням допомоги їм у боротьбі проти Міндовга. Міндовг же надіслав до Романовичів послів з проханням про видачу своїх політичних супротивників. Проте Данило і Василько Романовичі підтримали литовських князів-утікачів і приступили до створення коаліції проти Міндовга, який раніше традиційно виступав як їхній союзник у польських та угорських походах [43, с. 151]. Спочатку послы були відправлені до Польщі, далі Вікінт був відправлений до Ятвягів, до Жемайтії та до Риги, а потім Товтовил прибув до Риги з проханням допомоги у майбутній війні [43, с. 151]. Для пропаганди активно почала використовуватися ідея християнізації язичницьких племен. Так, як обґрунтування необхідності участі в коаліції польським князям було сказано, що, за свідченням літописця, «настав час християнам [йти війною] на язичників, оскільки вони ведуть міжусобну боротьбу» [11, стб. 816]. Далі Товтовил у Ризі приймає хрещення та заручається підтримкою як Ризького єпископства, так і Інфлянтської гілки Тевтонського Ордену. Таким чином, релігійний чинник починає відігравати все більшу роль у політичних подіях, що розгорнулися навколо Литви, що знаходилась у самому серці Східної Європи, яка виявилася одним із останніх язичницьких островів в оточенні християнських держав.

Бачачи складність становища, Міндовг направив послів до ландмістра інфлянтського Андреаса фон Штірланда, з пропозицією укладання союзу, потім отримав пряму відповідь, що такий можливий лише разі його хрещення [84, с. 303]. Після отримання відповіді Андреаса литовське посольство було відправлене до папи Римського Інокентія IV, який дав свій дозвіл на хрещення і коронацію Міндовга Королем Литви, а також заснування Литовського католицького єпископства, що знайшло відображення в низці папських едиктів, написаних в Мілані. В Едикті від 17 липня Інокентій IV брав Литву Міндовга під оборону престолу Святого Петра і дозволяв йому володіти землями, вирваними з рук язичників раніше чи в майбутньому [26, с. 52]; едиктом до Кульмського єпископа від того ж числа доручав возведення Міндовга в королівську гідність [25, с. 55], а так само едиктом від 26 липня просив Ризького, Дерптського, Езельського єпископів і Тевтонський орден всіляко допомагати Міндовгу у справі навернення невірних в католицизм [24, с. 58].

Судячи з документів Міндовга, саме представники Тевтонського ордену клопотали про його хрещення з подальшою коронацією перед апостольським престолом: у грамоті Ордену на володіння Зелонією від жовтня 1255 р. прямо говориться, що ««завдяки їхньому (хрестоносців) посередництву, пан Апостолік нас віродив за допомогою хрещення, і своєю сонячною світлістю коронував королем всієї Литви» [цит. за: 49, с. 49].

Ця обставина істотно змінила політичну розстановку сил у регіоні: польські князі не приєдналися до коаліції, а Орден відкрито підтримав Міндовга. Результати не змусили на себе чекати. Здійснена Товтовилом за підтримки ятвягів, жемайтів і Данила Романовича спроба штурму замку Міндовга Воруги (ймовірно, в 1252 р.) закінчилася невдачею, після чого Міндовг негайно здійснив похід до Жемайтії, на місто Твіремет [11, стб. 818]. Галицько-волинський літопис цілком виразно вказує на роль, яку відіграли воїни Тевтонського ордену у цих подіях, надавши першому Королю Литви реальну військову допомогу: «Міндовг же зібрався і задумав не битися з ним (Товтивтом) полком, але увійшов до міста Воруга, і послав шурина свого вночі і розігнав русичів та ятвягів. Вранці ж, виїхали німці з самострілами і пішла

ними Русь з половцями і стрілами і ятвяги з сулицями і ганялися полем (один за одним), як на ігрищах. Звідти ж повернулися до Жемайтії» [4, с. 82].

Коронація Міндовга пройшла, як свідчить текст привілею, наданого німецьким купцям на вільну і безмитну торгівлю у Литві, в 1253 р. Після цієї події литовські землі стали остаточно відповідати основним ознакам, що характеризує наявність ранньофеодальної державності, як безумовне володіння територією. Цей привілей слід розглядати як документ, що однозначно характеризує політику Міндовга стосовно Тевтонського ордену, як союзницьку на той момент. Тевтонський орден, перебуваючи під протекторатом як Святого апостольського престолу, але й Імператора Священної Римської Імперії німецької нації, який був у XIII ст. ревним захисником та виразником німецьких інтересів в Балтії та прилеглих територій.

Німецькі купці отримували, таким чином, у зв'язку з політичною орієнтацією Міндовга значні за середньовічними мірками свободи в рамках «нової» держави. «Ризькі громадяни» та «всі німецькі купці» отримували «повну і вічну свободу і мир у всіх частинах королівства нашого, як на землі, так і на водах, право приходити, перебувати, йти, без митних зборів і від оподаткування всіма податками, як би ці побори не називалися» [20, с. 23].

Крім того, згідно з грамотою литовського короля, на купців не поширювався середньовічний принцип «що впало, те пропало», згідно з яким іноземні торговці втрачали право власності на свої товари, які волею випадку опинилися на землі або у водах Литовської держави [57, с. 237].

Ще більш показовою в цьому відношенні є грамота Міндовга, датована 1255 р., що передає Зелонію у володіння Лівонської гілки Тевтонського ордену. Вона становить особливий інтерес, оскільки зазначені землі передавалися хрестоносцям на «годування» за умови надання Міндовгу військової допомоги, що впливає з тексту документу: «Міндовг, Божою милістю перший король Литви, всім віруючим у Христа, до яких представлена грамота дійде, [бажає] спасіння знайти в сині Божому животворному.

З люб'язним нам магістром і братами Дому святої Марії Тевтонського в Лівонії у свою віру через наполягання та переконання з темряви язичництва

покликали, щоб разом з іншими віруючими в Христа ми змогли легше пізнати світло істини, і завдяки їхній допомозі пан Апостолік побажав відродити нас за допомогою благодаті хрещення і за своєю добротою незмінною дав дозвіл на коронацію нас королем всієї Литви.

Потім з неослабною занепокоєністю ми думали про те, хто допоміг би нам це саме королівство зберегти і захистити, вірно на власні очі побачили, що буде надзвичайно для нас необхідним, а тим більше корисним для віри християнської, згаданим магістрові та братам у Лівонії пожалування королівські зробити. Оскільки дозволено було щасливим чином з Божої волі заснувати цей надзвичайно корисний Орден для єдиної церкви на підтримку, щоб самі вони могли нам надавати більш істотну допомогу, і ми таким чином, і нащадки наші були здатні успішно захищатися від нападів на королівство наше, так само як і проти віри повсталих і тих, що відступилися, і також для того, щоб ніхто не був би стурбований своїм обов'язком воювати, за згодою наших спадкоємців, вищесказаним магістру і братам у Лівонії на землі, які звуться Зелонією, очевидно Медене, Пелоне, Мелесині, Товраксі, з тим, що до них належить, у право володіння вводимо, [надаючи] свободу вічного володарювання.

І також, щоб така справа залишилася у довгій пам'яті, поданий документ, печаткою нашою скріплюючи, вводимо в законну силу. Дано в рік Господній 1255 року, в місяць жовтень» [цит. за: 57, с. 238].

Таким чином, Лівонська гілка ордену фактично приймала васальні зобов'язання по відношенню до короля Литви. Ці зобов'язання згадуються і в інших документах Міндовга, наприклад, у дарчій грамоті Ордену від 7 серпня 1259 р., згідно з якою брати Ордену Міндовга «за свій рахунок матеріальними мечами, допомогою і порадою... як королівства... законного спадкоємця підтримуватимуть вічно проти віри ворогів...» [7, с. 27].

Альянс Міндовга з Орденем видається цілком зрозумілим, оскільки йому був життєво необхідний потужний у військовому відношенні союзник для боротьби за владу в Литві та васальних територіях. Завдяки підтримці Тевтонського ордену та Апостольського престолу Литовське королівство

отримало визнання з боку християнської Європи, що було дуже важливим фактором у політичному житті XIII ст., що багато в чому визначило його генезис. Надалі, незважаючи на будь-яку зміну політичних умов, державність Великого князівства Литовського у Європі визнавалася «de facto» [57, с. 238].

Фактично все правління Міндовга було постійною боротьбою за утримання ним влади. Коли він намагався зміцнити своє становище, укладаючи договори з Тевтонським орденом, його син Войшелк уклав мир з його політичним противником Данилом Романовичем. Войшелк, будучи на той час Новогрудським князем, віддав свою сестру заміж одного із синів Данила – Шварна Даниловича.

Понад те, він передав низку міст, що знаходились у васальній залежності від Литовського королівства у володіння галицьким князям. Так він віддав Новогрудок іншому синові Данила – Роману «від імені Міндовга», а «Слонім і Волковиськ і всі міста...» – від себе особисто, сам же прийняв чернечий чин і пішов у монастир [4, с. 92-93].

Мотивацію такої поведінки Войшелка пояснити досить важко. Навряд чи можна вважати вірною думку, згідно з якою він вчинив подібним чином через раптову релігійність. Написаний духовною особою «Галицько-Волинський літопис» несе на собі відбиток християнської релігійності свого автора, при цьому Войшелк характеризується ним із позицій августіанського дуалізму: негативно в язичництві та позитивно після хрещення [133, с. 18].

Жорстокий і кровожерливий князь, який, будучи язичником, вбивав по три-чотири людини щодня і сумував, якщо нікого не вдалося умертвити, відразу чарівним чином знайшов лагідність за допомогою хрестильної купелі [4, с. 111].

У той же час це не заважало йому періодично жорстоко розправлятися зі своїми противниками, як це сталося в 1264 р., коли Войшелк «почав князувати у всій Землі Литовській і став ворогів своїх знищувати, перебивши їх безліч...» [4, с. 112].

Єдине більш-менш прийнятне пояснення таких політичних метань Войшелка полягає у допущенні існування конфлікту між ним та його батьком Міндовгом. На можливість такого розвитку подій вказують такі аргументи:

«Галицько-Волинський літопис» містить реляцію про те, що Міндовг негативно поставився до «роздачі» міст Войшелком, який, у свою чергу, «батька свого дуже не любив» [4, с. 112].

Хрещення Войшелка відповідно до православного обряду, що визначило його протилежну релігійну і, ймовірно, політичну орієнтацію: якщо Міндовг орієнтувався на Західну Європу в цілому та Тевтонський орден зокрема, то Войшелк відповідно орієнтувався на Русь.

Обставина, згідно з якою ім'я Войшелка не згадується в жодному з відомих документів Міндовга, у той час як імена інших його синів вказуються як свідки, наприклад, у грамоті від 12 березня 1254 р., що підтверджує введення на посаду єпископа Християна і визначальною в його користь має земельні володіння в Жемайтії. При цьому особливо наголошується, що дані пожалування виробляються «в присутності та за згодою» його синів Реплена та Герстутена [133, с. 21].

Однак відносини Войшелка з галицькими і волинськими князями також не відрізнялися сталістю: в 1260 р. Войшелк захопив у полон і можливо вбив того самого Романа Даниловича, якому раніше сам, згідно з повідомленням літописця, віддав Новогрудок у князювання [4, с. 98].

У джерелах чітко розділяється Литва та Новогрудське князівство. Більше того, коли Міндовг залишався королем Литви, Новогрудок, починаючи з середини 50-х років XIII ст., потрапляє в орбіту політичного впливу галицько-волинської князівської династії [43, с. 152]. Дані обставини наштовхують у свою чергу на низку міркувань.

По-перше, Новогрудське князівство не позиціонується у джерелах як територія Литви. У зв'язку з цим можна стверджувати, що думки, висловлені деякими білоруськими дослідниками, згідно з якими Новогрудок був у цей період столицею Великого князівства Литовського, не мають достатнього

обґрунтування свідченнями джерел і є не більш ніж домислом істориків [57, с. 239].

По-друге, Міндовг до кінця свого правління перебував у жорсткій опозиції не тільки з родовою жемайтською аристократією, а й зі своїми найближчими родичами.

На рубежі 50-60 років XIII ст. відносини між Міндовгом та Тевтонським орденом різко погіршилися. Міндовг відійшов від християнства, повернувся в язичництво і почав вести з Тевтонським орденом відкриту війну.

В «Лівонській рифмованій хроніці», створеній літописцем Тевтонського ордену в XIII ст., читаємо: «... і у литовців в душах спалахнув гніву жар, що брати поселились в кордонах їх без дозволу...» [22].

Через що точно стався розрив між рицарями Ордену та королем Литви, з'ясувати досить складно. У протоколі допиту свідків, проведеного в 1312 р. в Ризі папським інквізитором Франциском де Мольєно, який розслідував звинувачення щодо Тевтонського ордену, записано два свідчення, що частково проливають світло на це питання. За свідченням пріора Ордену проповідників у Деріті брата Данієля колись «король Литви на ім'я Міндовг був навернутий у католицьку віру, і згадані брати-госпітальєри завдали якоїсь образи одному племіннику короля, і оскільки не захотіли відплатити за цю образу самому королю або його племіннику, цей король відступився від віри...» [49, с. 52].

Згідно зі свідченнями іншого свідка, брата Бертольда з ордену проповідників у Ризі «Був у Литві король, який був християнином на ім'я Міндовг, і що бачив він якогось духівника, який був учителем самого свідка, і що цей духівник був раніше духівником згаданого короля, і цей король відступився від віри очевидно з тієї причини, що у названого короля був колись дядько, майстерний у володінні зброєю, який послав своїх придворних із товарами до християнських земель. І згадані брати відібрали ці товари в його придворних. Тому згаданий дядько, почувши, що в нього було відібрано його майно, сказав цьому королю: Ти став християнином і уклав з ними мир, подивися ж, яку дружбу вони нам несуть. Король, почувши це, сказав: я пошлю туди своїх послів і зроблю так, щоб вони все повернули тобі, і, пославши своїх

послів до братів, просив їх повернути згадані речі, але брати не захотіли повернути, хоча король був би задоволений, якби навіть вони повернули лише половину того, що було відібрано. Коли згадані брати не захотіли цього, згаданий дядько короля ступив на землю християнську з великим військом і створив там велике зло. З того часу нобили Литви піднялися проти згаданого короля так, що після зрікся віри...» [133, с. 25].

Як би там не було, розрив Міндовга з Орденом та його відхід від християнства змінив політичну кон'юнктуру в регіоні, що призвело до нового сплеску міжусобної боротьби у Великому князівстві Литовському. Міндовг був убитий з двома своїми синами в 1263 р. в результаті змови і Велике князівство Литовське опинилося в руках Транята, який також став жертвою змови, не прокняживши і року [57, с. 241].

Використовуючи підтримку галицьких та волинських князів, а також військову дружину з Пінська, Войшелк утвердився у Литві, але його князювання фактично здійснювалось під протекторатом Шварна Даниловича, який остаточно став великим князем литовським після вбивства Войшелка Левом Даниловичем. Проте невдовзі Велике князівство Литовське остаточно здобуло свою незалежність після насильства Тройдена, який зумів не тільки придушити внутрішню опозицію, а й успішно протистояти зовнішнім загрозам.

«Загроза» у відношенні балтських територій з боку Тевтонського ордену та Золотої Орди не може розглядатися як причина утворення Великого князівства Литовського, оскільки це положення суперечить свідченням історичних джерел.

У січні 1264 р. з'явився черговий один претендент на спадщину короля Міндовга – чеський король Пршемисл Оттокар. В адресованій Оттокару папській буллі від 4 червня 1264 р. було відзначено зростаючий вплив русинів і татар в Литві. Булла з'явилась після того, як одного з убивць Міндовга, князя Треняти, декілька місяців не було в живих (не пізніше лютого 1264 р.) [59, с. 137].

Понтифік мав точну інформацію про утвердження Войшелка в Литві і відгукнувся на його підпорядкування Василькові Романовичу (і відповідно, на

появу у православного князя формальних прав на королівство Міндовга), що зазначено давно. Хто доставив інформацію Святому Отцеві: поляки і чехи? Швидше всього, це була робота третього претендента на литовський стіл. Німецький орден. На той час у Пруссії, очевидно, вже було сфальсифіковано донацію Міндовга від червня 1260 р., за якою литовський король дарує Литву Ордену, якщо в нього не буде нащадків [125, с. 46].

У згаданій буллі від 4 червня 1264 р. папа вимагав від чеського короля не порушувати прав хрестоносців та інших католиків у Литві. Неважко помітити, що ховається за вимогою: пруське повстання виснажило хрестоносців, і Орден з останніх сил намагався закріпити у себе формальні права на Литву, хоча б за допомогою фальсифікату. Вони вибрали собі енергійного та впливового монарха Центральної Європи, який би безпосередньо не загрожував їхнім політично-територіальним претензіям у язичницьких краях – чеського короля. Ваємини, що зав'язалися з ним у 1254–1255 рр. не перервалися, а навпаки стали покращуватись: у грудні 1261 р. двоє з шести присутніх за його коронації на Чеське королівство єпископів прибули з Пруссії [59, с. 137].

Науковці вважають, що литовська спадщина королю Пршемислу Оттокару II була запропонована випадково: він до появи буллі від 4 червня 1264 р. відносин не мав, бо на той час мав невідкладні справи в імперії. Тому «пропозиція» виходила від папи і хрестоносців. Але вона йому сподобалася, бо він узявся за її реалізацію у 1267 – січні 1268 р. За угодою від 19 вересня 1267 р. з Орденем координувалися інтереси обох сторін у язичницьких країнах. За очікувану від Пршемисла допомогу проти повсталих прусів німці відмовлялася від своїх «прав» на Литву. Разом із Галіндією та Ятвягами вона відходила до чеського короля [133, с. 26].

У визначенні мети походу, дослідники які спираються на чеську історіографію більш-менш одностайні. А. Влодарський вважає, що Пршемисл своїм походом переслідував дві мети: 1) створити литовську державу (і з політичною вигодою для себе передати польським князям); 2) створити самостійну архієпископію в Оломоуці, окрему від майнської архієпископії [69, с. 98]. У XIII ст. Чехія та Моравія у церковному відношенні підлягали

юрисдикції майнцького архієпископа. Прагнучи підвищення статусу свого королівства, Пршемисл хотів заснувати власне архієпископство. Оломоуцький єпископ Бруно Шауенбурзький був його другом та радником. У 1267 р. король звернувся до папи Климента IV (1265-1268) з проханням перетворити оломоуцьке єпископство в архієпископство для Галіндії, Ятвягії і Литви, посилаючись при цьому на те, що свого часу (при Мефодії) архієпископство в Моравії вже існувало. Відповідь понтифік надав у Вітербо 20 січня 1268 р. Папа відмовив королю у його проханні [81, с. 76].

Про настрої папи король напевно дізнався через своїх агентів ще раніше, ніж отримав офіційне послання, зміст якого мало сильно розчарувати його і як наслідок, викликати втрату інтересу до походу. І це незважаючи на те, що в іншому папа надавав Пршемислу досить широкі повноваження, зокрема право заснувати в завойованих землях нову митрополію і відновити королівський престол у Литві [69, с. 106].

Інтереси Пршемисла та Ордену не співпадали. «Повноваження» Пршемисла, даровані йому Святим престолом, який вважав себе вправі з власної волі розпоряджатися землями «невірних», були невизначеними. Більше того, завоювання Литви, у ході якого могли виникнути різні непередбачувані обставини, було абсолютно не потрібне Пршемислу. Навряд чи воно взагалі було можливим. Спроби Тевтонського ордену підкорити литовське князівство, що робилися протягом усього XIV ст., як відомо, успіхом не увінчалися. Не слід забувати, що в той час ще не була упокорена повстала Прусія, тож похід Пршемисла мав, швидше за все, стати однією з каральних акцій – у країні, по відношенню якої будь-які територіальні претензії з боку чеського короля наперед виключалися, тим більше що брати підписали з ним відповідний договір. Тим часом Пршемисл Оттакар II був тверезим політиком. Здійснюючи подвиги в ім'я віри та церкви, він не забував про потреби свого королівства та інших підвладних йому земель. Основні його інтереси були там. Звісно, йому були притаманні жага слави, рицарська звитяга і християнська запопадливість. Але слави він уже досяг, а в його рицарскості та благочесті сумніватися не доводилося. Проявити себе гідним правителем та добрим християнином можна

було не лише з мечем у руці. Добре відома діяльність Пршемисла за заснуванням нових міст, замків, церков і монастирів, в якій він за відведену йому чверть століття самостійного правління досяг значного успіху [82, с. 74].

Від пруських справ мала відволікати Пршемисла і ситуація у Німецькому королівстві, яке переживало фактичне безвладдя. Син Конрада IV і онук Фрідріха II, останній представник «змійного роду Штауфенів» (як називали їхні римські папи) Конрадин готувався до виступу в Італію, щоб відвоювати володіння своїх батька та діда, «пожаловані» батьком брата французького короля Карла Анжуйського. Як невдача, так і успіх Конрадина могли сильно вплинути на стан справ у імперії. Досить сказати, що разом з останнім Штауфеном відійшов юний Фрідріх Баденський – останній законний претендент на «Бабенбергську спадщину», що відійшла Пршемислу [69, с. 108]. У будь-якому разі 1268 р. перед чеським королем відкривалися нові можливості для політичних маневрів і комбінацій. 4 грудня того ж року бездітний герцог Каринтії і власник Крайни Ульріх, який доводився Пршемислу двоюрідним братом, назвав його спадкоємцем своїх земель (Ульріх помер 27 жовтня 1269 р.). влада поширилась аж до Адріатики.

Як участь Пршемисла в боротьбі з язичниками на боці Тевтонського ордену, так і причини, через які він від цієї участі відмовлявся, показують, наскільки сильно правителя Чехії було залучено до німецьких справ, який прагнув відігравати в Німеччині того часу провідну роль. Дбаючи про своє королівство, Пршемисл зовсім не прагнув до розриву відносин з імперією, хоча в умовах «*interregnum*» домогтися цього було б неважко. Навпаки, він активно використовував ті (можливо, уявні) переваги, які давало йому перебування Чехії у складі імперії. Саме імперія як чинник політичного життя Центральної Європи визначала його устремління та вчинки. Іншим важливим фактором було папство. Свої політичні ініціативи Пршемисл прагнув освятити авторитетом Святого престолу. Виявляючи якості неабиякого політика, Пршемисл, однак, постійно перебував у жорстко заданій його попередникам системі координат і не виявляв особливого прагнення вийти з неї. Можливо, в цьому проявився властивий йому реалізм, можливо – особисті схильності, а можливо, і

своєрідний центральноевропейський «провінціалізм» його мислення, нездатність піднятися над «порочним колом центральноевропейської політики» [69, с. 109].

Якими б не були результати походів Пршемисла II до Пруссії, користь від них для Тевтонського ордену очевидна. Виступ чеського короля в 1267/68 р. став однією з численних акцій світських правителів, які приходили на допомогу Ордену у важкий для нього час, і надав братам моральну підтримку у винищувальній війні, яка велася в ті роки на землі прусів.

В 1293 р. до влади в Литві прийшов інший литовський князь – Вітень. Його брат Гедимін (1316-1341 рр.) перетворив Литву на велику державу. Литовська держава швидко розширювалася на південь та на схід. Наприкінці XIV ст. східні кордони Литви проходили лише за 200 км. від Москви. На півдні його кордони майже впритул підступали до Чорного моря. Литва займала майже всю територію сучасної України. Вона перетворилася на велику державу, що займала простір між державою Німецького ордену, Польщею, Золотою Ордою та давньоруськими князівствами [115, с. 126].

Велике князівство Литовське територіально опинилося між двома конфесіями. Його сусідами були християни: католики на Заході та православні на Сході. Вже це було нелегко, оскільки в уявленні європейців православні були схизматиками, віровідступниками і нічим не кращі за язичників. Найближчими до Литви язичниками були татари, та й сама Литва була ще язичницькою державою. Втім, у міру розширення південних кордонів вона перетворилася на язичницьку державу з православними підданими [31, с. 67].

Проте християнські піддані, швидше, були б на заваді християнізації Литви, якби вона того захотіла. Адже якби литовські князі наважилися прийняти католицизм, це ускладнило б їхні стосунки з православними підданими. Отже, населення Литовської держави було конфесійно різноманітним, що невдовзі поширилося і членів правлячої династії. Майже всі вони були язичниками, але дехто прийняв православ'я, а донька Гедиміна, ставши дружиною польського князя, перейшла в католицизм [39, с. 126].

Така ситуація була типовою для того часу і для даного регіону. Зрештою, як пише німецький дослідник історії Тевтонського ордену Х. Бокман, «вражає, як тут, на межі трьох конфесій, трьох релігій процвітав макіавелізм. Якби папські привілеї хрестоносцям, пройшовши довгий шлях з Авіньйона, нарешті досягли польсько-литовського кордону, то той, хто нині побажав би битися з язичниками та схизматиками, укласти з кимось із них чи з обома союз, всупереч очікуванню побачив би, що противником нового союзу був християнин. Християнський правитель, який об'єднувався з язичниками проти християнського противника, накликав проти себе хрестовий похід – принаймні теоретично. Насправді у такому хрестовому поході були зацікавлені всі» [39, с. 126].

Литовські князі були у цій грі неперевершеними майстрами. Язичництво надавало їм величезні можливості. Зважаючи на обставини, вони то були язичниками, то хрестилися за православним чи католицьким обрядом, приймаючи то одне, то інше, хоча повторне хрещення було Церквою суворо заборонено. Згодом Вітовт перевершив у цьому всіх литовських князів: він хрестився п'ять разів, то за католицьким, то за православним обрядом, іноді повертаючись до язичництва – залежно від ситуації [125, с. 53].

У цьому Німецький орден міг залишатися на висоті становища. Здобувши панування у війні з язичниками і з допомогою хрестових походів, він накопичив багатий досвід. Щоправда, іноді ці ж методи оберталися проти нього самого. Наприклад, польський король запросив його у 1355 р. брати участь у поході на язичників у його ж зоні експансії, а потім звинуватив його перед Папою Інокентієм VI у відмові вести війну з язичниками. Однак у разі згоди Орден надав би допомогу своєму противнику. Але не це спричинило його відмову. Адже в такому разі можна було б подумати, що орден вважав свою державу в Пруссії державою серед держав, але, звичайно, це не було так. Просто йому хотілося самому вести хрестовий похід проти язичників, використовуючи його для розширення своїх володінь [62, с. 30].

Через кілька років становище ордену ще більше ускладнилося. Влітку 1358 р. ливонський князь Кейстут через посла повідомив імператору Карлу IV,

що хоче хреститися, зрозуміло, за католицьким обрядом та у присутності самого імператора. Отже, виходило, що не Німецький орден, а імператор переконав його прийняти християнство.

Ситуація ставала для ордену все більш загрозовою, і не тільки тому, що християнізація Литви усувала необхідність війни з язичниками. Розширювати свої володіння за рахунок Литви стало неможливо, але велика небезпека полягала в тому, що тепер могли сказати, що Німецький орден у Пруссії взагалі не потрібний. Його могли змусити вирушити воювати туди, де ще були язичники.

Проте до цього імператор не дійшов. Політична угода не відбулася. І все ж варто відзначити, що Карл IV зі свитою вирушив до Вроцлава (Бреслау) і там чекав на литвинів. Імператор, який, як король Чеський, займав місце завдяки якому майже сторіччя перебував у тісному зв'язку з орденом, все ж таки був готовий вступити у змову з литвинами проти ордену. Між іншим, незадовго до того він вступив у такий союз з королем Польським [78, с. 92].

У німецькій історіографії про Німецький орден, навіть у новітній, нерідко його становище і становище його держави описується так, що складається враження, ніби обидві влади середньовічного світу (світська і духовна) незмінно були на його боці, наче він уособлював єдність середньовічного Заходу. У XIII ст. про це не могло бути й мови. І все-таки: те, що чеський і німецький король з династії Люксембургів повів політику проти ордену, було чимось новим. Це створювало нову загрозу для ордену, небезпеку, яка через 30-50 років стала реальною [39, с. 127].

Поки що наслідки не заявляли про себе, поки що між орденом і Литвою існувала все та ж багатовікова військово-політична реальність: постійні війни з литвинами, походи з метою пограбування та розорення з німецької сторони та походи у відповідь литвинів – з іншого, нерідко навіть у Пруссію. У XIII ст. війни велися так, як їх описали Генріх Латвійський та Петро з Дусбурга. Але такі повідомлення збереглися і з XIV ст. У них також йшлося про те, як контингенти ордену вторгалися в землю язичників, намагаючись послабити противника, знищуючи міцних чоловіків, відводячи інших у полон і грабуючи.

Щорічно до Пруссії прибували гості Німецького ордену – правителі та знать з Німеччини, Західної та Південної Європи. Далекі подорожі коштували величезних грошей, містили серйозну загрозу не тільки від литвинів, а й від християнських правителів, через володіння яких проїжджали гості ордену. Деякі з цих рицарів, ще не дійшовши Пруссії, потрапляли в полон до польських або поморських князів, які вимагали за них викуп. Але більшість таки добиралися до місця і приймали участь у війнах з литвинами. Якщо прибували воїни, ще не пов'язані у рицарі, то після закінчення походу відбувався ритуал посвяти, обов'язковий для кожного поважаючого себе аристократа. Його ціна підвищувалася, якщо він відбувався в одному з класичних місць історії рицарства: в Єрусалимі, під час паломництва або в Лівонії [39, с. 129].

Райзи (від давньонім. «reisa»; суч. нім. «Reise» – поїздка, подорож, мандрівка) були унікальним явищем, що стало синтезом ідеї хрестоносного руху і вишуканими зразками культури середньовічного рицарства. Завоювавши Пруссію (1283 р.), очільники Ордену активізували християнізацію Литви військовим способом. Але боротьба проти населення Литви, що тривала протягом XIV ст., не була звичайною, бо згуртоване зміцніле унаслідок інкорпорації володінь Київської Русі, Велике князівство Литовське в період князювання Гедиміна (1316-1341 рр.) й Ольгерда (1345-1377 рр.) постійно чинило запеклий опір хрестоносцям. Отож для ефективного проведення військових виправ проти Литви Орден потребував військової підтримки європейського рицарства, як це свого часу було раніше у війнах з прусами [51, с. 210].

Найбільшої популярності серед європейського дворянства такі виправи отримали в другій пол. XIV ст., хоча перший загін хрестоносців з Німеччини прибув до Пруссії ще 1304 р. [51, с. 210]. Впродовж 50-х – 90-х рр. XIV ст. у балтійські землі вирушали багаточисельні загоони хрестоносців з Німеччини, Франції, Голландії, Фрісландії, Англії, Шотландії, Італії, Португалії та ін. країн Західної Європи [51, с. 211]. Військо під час такої виправи особисто магістр, а у разі відсутності – верховний маршал Ордену. «Гостей» з Західної Європи

очоював обраний ними капітан (Gästemarschal). Місцем збору та підготовки хрестоносців для походу було прикордонне місто Кенігсберг [93, с. 361].

Зважаючи на специфіку погодно-кліматичних умов, райзи здебільшого проводились взимку, коли замерзали болота і річки, що значно полегшувало пересування важко озброєного рицарства. Хрестоносці вирушали в похід 2 лютого, на свято Очищення Діви Марії – покровительки Тевтонського ордену [46, с. 23]. Спалення домівок вкупі з грабунком та знищенням запасів їжі в холодну пору року прирікали місцеве населення на голодну смерть. Літні експедиції, «Baureisen», проводилися рідше і мали на меті закріпити контроль над здобутими територіями шляхом зміцнення вже існуючих, а також будівництва нових замків.

За підрахунками київського дослідника Т. Горбача, учасниками орденських райзів були біля 40 рицарів з Мазовії, Сілезії, Добжинської землі, Куявії, Великопольщі та Малопольщі [51, с. 218].

Може викиликати подив факт участі польських рицарів в орденських виправах Литву врховуючи ту обставину, що між Польським королівством і Тевтонським орденом у першій пол. тривало запекле військово-політичне протистояння. Укладений у 1343 р. Калішський мир припинив конфронтацію, однак не вирішив всіх розбіжностей [85, с. 64]. Поляки не могли змиритися з втратою Східного Помор'я, а їхній король – Казимир III, не зважаючи на свої зобов'язання і надалі носив титул «пана і володаря» Поморської землі. Не сприяла покращенню польсько-орденських взаємин торгівельна війна 1356 р., яку Польща почала з метою забезпечення Кракову доволі прибуткового посередництва у торгівлі між Прусією і Русю [51, с. 218]. Крім того слід мати на увазі, що проблеми Корони не цікавили сілезьких і мазовецьких П'ястів, які перебували у відносній незалежності від польського монарха. У взаєминах з Орденем вони здебільшого керувалися своїми потребами, навіть якщо вони не відповідали інтересам Польського королівства [51, с. 218].

Свого часу В. Паравічіні висловив припущення, що польські рицарі ще в часи правління Казимира III і аж до коронації Владислава II 1386 р., наслідуючи своїх західноєвропейських «колег», вирушали в Прусію для

боротьби з поганами, які на той час завдавали багато колопоту Польській короні своїми дошкульними нападами [89, с. 195]. Польські історики К. Гурський і Я. Пакульський не поділяли такої думки. Як стверджували дослідники участь польської знаті в орденських райзах виявилася можливою в період правління Людовіка Анжуйського і в епоху безкоролів'я (1382-1384 рр.), коли в Пруссії збиралися прихильники Земовита IV [51, с. 219].

Однак не всі поляки, котрі брали участь в райзах були прихильниками мазовецького Пяста. Такими були представники польської знаті з оточення Владислава Опольського, одноступця Людовика Анжуйського (Яна Кустра з Кшешува, Ясько Білик, Іван з Гораю, Рамфольд з Гориня, Магнус фон Лебен), а згодом після його смерті – претендента на польський престол. Опольський князь, ймовірно, якийсь час був опонентом і суперником свого швагра Земовита IV. Тим не менш обоє підтримували товариські взаємини з Тевтонським орденем і були йому зобов'язані, тому що у випадку необхідності охоче закладали йому свої землі під заставу [51, с. 219].

Участь англійських рицарів у війнах на континенті, навіть якщо це не приносило їм матеріальних вигод, все ж таки було престижним заняттям, бо, по-перше, рицарі створювали собі репутацію, а по-друге, війни мали так звану «виховну» функцію; беручи участь у них, англійські рицарі виходили за межі Британських островів, включаючись в «міжнародний рицарський стан» [88, с. 5].

Багато досліджень, присвячених тому чи іншому аспекту цієї теми, часто починаються відсиланням до «Кентерберійських оповідань» англійського поета Джеффри Чосера (1340-1400), у яких виведено цілу галерею портретів англійців, його сучасників. Серед них – Рицар, якого в сучасному літературознавстві прийнято вважати узагальненим образом англійського рицарства XIV ст. У «Спільному пролозі» до «Оповідань» зазначено наступне:

«Той ЛИЦАР був найвизначніший з них
 І, в обладунках всівшиися міцних
 На румаку, по-лицарськи достоту
 Ніс гідність, вірність, милість і чесноту.

І в війнах, що його володар вів,
 Він поміж перших завше був бійців;
 З ним християни бились і погани –
 Усюди був він смілий без догани.
 Александрія підкорилась нам,
 – І поміж перших був він, звісно, там;
 І незрівнянний був він поміж Прусів;
 Серед Литви ніколи й серед Русів
 Його ніхто з хрещених не здолав» [8, с. 266-267].

Ці рядки недвозначно свідчать, що Прусія, Литва і Русь були добре знайомими географічними поняттями в Англії XIV ст. Англійські рицарі були, мабуть, частими гостями в тих краях [88, с. 3].

Перше повідомлення про похід англійських рицарів до Прусії міститься в «Хроніці землі Пруської» Петра з Дусбурга і відноситься до 1329 р. [16, с. 215] У цей час папа римський очолив хрестовий похід проти язичницької Литви і доручив домініканцям проповідувати його в різних країнах. Англійці (англійська знать) згадуються у складі великого війська, зібраного з рицарів Богемії, Сілезії та різних областей Німеччини, на чолі якого стояв король Богемії Іоанн Люксембурзький і яке брало участь в облозі литовського замку Медевагі [88, с. 5].

У «Новій пруській хроніці» Віганда Марбурзького під 1346 р. розповідається про похід, організований магістром Генріхом Дуземером (1345-1351), який «зібрав велике військо з комтурами Кульмської землі та Помор'я, з англійськими та французькими паломниками і т.п. , і було у згаданому війську 40 000 добре озброєних мужів і т. д., з якими він пішов на язичників» [3, с. 42]. Похід, однак, не відбувся.

У 1357 р. безліч паломників з різних країн Європи (Франції, Англії, Алеманії) прибуло до Прусії (на допомогу братам Тевтонського ордену. Під керівництвом маршала Зігфріда Данфельда вони вторглися в Литву і підійшли до річки Мітави, переправившись через яку, увійшли в землю Вайкен і розорили її [34, с. 56].

Під 1362 р. під час облоги Каунаса поряд з найманцями з Італії та Алеманії згадані й англійці. Під 1364 р. Віганд Марбурзький згадує про усобицю, що виникла між графом Ульріхом фон Ханау (1346-1370) і одним англійцем через те, кому з них нести прапор із зображенням святого Георгія. Суперечка вирішилася на користь графа [3, с. 54].

З походів англійців на Литву наприкінці XIV ст. найбільш відомі два, очолювані Генріхом Дербі (Болінброк; майбутній король Генріх IV), – 1390-1391 та 1392 рр. Вирушаючи до Пруссії, Генріх виступає продовжувачем свого роду рицарської традиції, закладеної його попередниками. Відомо, що дід Генріха Дербі Генріх, граф ланкастерський (пом. у 1361 р.), брав участь у хрестовому поході до Пруссії у 1351-1352 рр. [88, с. 6].

19 липня 1390 р. з 11 рицарями і 27 зброєносцями він приплив з Бостона в Данціг (всього на кораблі було близько 150 чоловік). Метою походу став виступ разом з тевтонськими лицарями проти литовського війська на чолі з князем Скиргайлом. Це була єдина велика військова акція протягом усього походу. Як говориться в «Хроніці» Джона Кегрейва, «цього року сер Генріх, граф Дербі, ходив до Пруссії, де за допомогою маршала пруського і короля на ім'я Вітовт здобув перемогу над литовським королем і змусив його рятуватися втечею. Він узяв у полон трьох його герцогів, а чотирьох убив, а лордів, лицарів та зброєносців – понад триста» [цит. за: 88, с. 6].

У «Торуньських анналах» під 1390 р. зафіксовано наступний факт: «У той же час маршал з великим військом стояв біля Вільно, а з ним – сенйор Ланкастера, англієць, який прибув зі своїми людьми морем перед днем святого Лаврентія. Прибули туди і лівонці, і Вітовт із жемайтами. І спочатку вони взяли неукріплений замок Вільно та багатьох убили; але укріплений замок вони не захопили» [88, с. 6].

Потік англійців, які брали участь у «райзах», вичерпався наприкінці 1390-х рр. Восстання англійці ходили на Литву в 1394 р. З англійського боку похід очолював Стівен Скроуп, якого супроводжували четверо рицарів, у тому числі – Джон Бофорт. Дану військову виправу очолював стояв маршал Тевтонського ордену Вернер фон Еттінген. Наприкінці XIV ст. у Пруссії виникла неприязнь до

англійців, і великий магістр Конрад фон Юнгінген (1393-1407 рр.) намагався не допустити їх в Прусію. Не виключено, що таке ставлення було пов'язане з усобицями, що постійно виникали між англійськими і шотландськими рицарями. Ймовірно, вони були загрозою хрестоносного руху в очах правлячої верхівки Ордену [39, с. 163]. До того ж після прийняття Литвою християнства в 1386 р. інтерес до пруських походів різко падає, а до самих походів виникає критичне ставлення.

Якщо дати загальну характеристику бойових дій хрестоносців на території Литви, то вони виглядали наступним чином:

За часів князювання Вітеня (1295-1316) воєнні дії між Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом здебільшого зводилися до взаємних короточасних набігів. Метою таких «райзів», як правило, були прикордонні замки, які брали в облогу протягом короткого часу – один-два дні, після чого, якщо штурм не приносив бажаних результатів, облога знімалася [32, с. 189].

Після спустошення та пограбування околиць замку чи селища, нападники поверталися назад. По дорозі назад по всьому шляху відходу влаштовувалися засідки, метою яких було знищення загонів, що вирушали для переслідування ворога. Повертаючись, учасники використовували склади з харчами, які задалегідь влаштовувалися ними під час прямування на ворожі землі [16, с. 180-181]. Такі склади знаходилися у важкодоступних місцях і для їхньої охорони призначалися особливі загони чисельністю кілька людей.

Щоправда 7 квітня 1311 р. поблизу с. Воплавки (у Вармійсько-Мазурському воєводстві на території сучасної Польщі) відбулася битва між армією Великого князівства Литовського та військами Тевтонського ордену. Хрестоносці під командуванням великого комтура Генріха фон Плоцке вщент розбили загін великого князя литовського Вітеня.

Втрати сторін виявилися далеко не рівноцінними. Тевтонський орден втратив убитими всього від 60-ти до кількох сотень людей із «числа васалів» [16, с. 177], тобто, ймовірно, місцевого пруського ополчення [45, с. 35]. У джерелах відсутня інформація, згідно з якою, у битві загинув хоча б один

представник орденської адміністрації, рядовий член Ордену або хтось з рицарів-пілігримів [45, с. 35]. Як схвильний вважати Р. Гагуа, втрати в армії Вітеня склали 3000 осіб, що склало $\frac{3}{4}$ всіх воїнів великого князя [45, с. 35].

Таким чином, Генріх фон Плоцке здобув блискучу та практично безкровну перемогу, у той час як зазнані Великим князівством Литовським втрати в людських ресурсах суттєво позначилися на військовому потенціалі країни.

На рубежі XIII-XIV ст. в Балтійському регіоні жоден замок ні у Великому князівстві Литовському, ні Орденський не був захоплений внаслідок активних бойових дій. Два замки рицарів Тевтонського ордену – фортеця в Ризі та Каркус – були захоплені обманом. В свою чергу, кілька замків на литовсько-орденському прикордонні були захоплені загонами Ордену внаслідок зради місцевих нобілів, які з сім'ями переходили на бік ворога, приймали католицизм і селилися в Пруссії [56, с. 43]. Один із замків у Великому князівстві Литовському – Киміль – був просто кинутий гарнізоном, що захищав його, внаслідок чого, без найменшого опору опинився в руках хрестоносців [2, с. 242].

Захоплені ворожі твердині спалювали або руйнувалися противником вщент, після чого залишалися переможцями, які поверталися в межі своєї країни. Ця обставина свідчить про те, що в абсолютній більшості випадків захоплення та контроль територій противника не був метою нападів на прикордонні фортеці [46, с. 22].

Певний час певної координації під час планування та здійснення військових походів окремими нобілями Великого князівства Литовського з одного боку, або окремими посадовими особами Тевтонського ордену з іншого, не було. Так військові кампанії на землях князівства робилися лише у зв'язку з тим, що до Пруссії чи Лівонії прибували рицарі-пілігрими з Німеччини, Чехії чи інших європейських держав, щоб взяти особисту участь у хрестових походах у Балтиці та з честю повернутися додому [46, с. 22].

Доставка військ у пункт призначення здійснювалася або суходолом (в даному випадку використовувалися спеціальні транспортні вози), або річками –

на кораблях. До участі у райзах залучалися як спеціальні військові судна, і звичайні – вантажні і навіть рибальські [47, с. 41]. З деяких джерел, як-от «Нова хроніка Пруссії» Віганда Марбургського [3, с. 103], ми знаємо, що кораблі могли використовуватися як для транспортування військ, так і як допоміжний засіб – для доставки до пункту призначення провізії та інших припасів. Армія ж рухалася паралельно вздовж берега річки.

Іноді, під час райзів на землі Великого князівства Литовського, хрестоносці залишали кораблі в певному місці (як правило, біля Ковно) і вирушали спустошувати території, які неможливо було досягти водним шляхом. Нерідко війська ділилися на декілька частин, щоб одночасно спустошити кілька областей противника [16, с. 181].

У зв'язку з тим, що річки Неман і Двіна були природними бар'єрами, які відокремлювали Велике князівство Литовське від володінь Ордену та польських князів, судна часто використовувалися для будівництва понтонних мостів, якими війська переправлялися на ворожий берег [16, 179]. Крім того, військові походи з обох боків значно залежали від погодних умов. Так, джерела містять повідомлення, що воїни, переправляючись через Німан чи Двіну, досить часто провалювалися під лід і тонули [16, с. 147]. Іноді військові кампанії взагалі затримувалися або припинялися через відлигу або надзвичайно сильні морози, як це сталося в 1323 р. [16, с. 183]

Орденські райзи по суходолу починалися, у переважній більшості, у січні та серпні (хоча відомі походи, здійснені і в інші місяці), райзи на кораблях, в основному, організовувалися навесні і рідше восени, що багато в чому визначалося сезонним станом водних шляхів [47, с. 39-40].

У Великому князівстві Литовському для оборони кордонів було споруджено мережу замків, до яких великим князем призначалися воїни для несення гарнізонної служби. Особовий склад гарнізонів змінювався приблизно раз на місяць [16, с. 174].

У державі Тевтонського ордену оборона країни – «лянтвере» – полягала у здійсненні різних видів військової діяльності та передбачала:

- участь у захисті замків, міст та ділянок кордону;

- несення вартової служби (дозор);
- будівництво та відновлення фортець та замків [47, с. 40].

До бойових зіткнень справа доходила досить рідко, і великі битви виглядали швидше як виняток у низці локальних набігів і швидкоплинних облог ворожих фортець. Ця обставина робить битву при Волавках ще більш цікавою для історичних досліджень, виводячи її в розряд екстраординарних подій, що відбулися в Балтійському регіоні на початку XIV ст.

Рубіж 70-80-х років. XIV ст. став часом серйозної внутрішньополітичної кризи Великого князівства Литовського. Державу послаблювала боротьба, що розгорнулася, за владу між угрупованнями литовської знаті. Одночасно стали слабшати ще німічні зв'язки між Литвою та підпорядкованими їй «руськими» землями. У таких умовах великий князь литовський Ягайло, син Ольгерда, виявився не в змозі дати відсіч хрестоносцям і заради укладання миру в 1382 р. був змушений піти на далекосяжні поступки Тевтонському Ордену. Він не тільки зобов'язався віддати Ордену більшу частину Жемайтії. Великий князь дав зобов'язання прийняти разом з підданими хрещення з рук пруських єпископів, підтримувати Орден у всіх його війнах, а самому не розпочинати ні з ким війни без дозволу Ордену. Тим самим Велике князівство Литовське мало перетворитися на васальне, залежне від Ордену, політичне утворення [130, с. 16].

Очільники Великого князівства не хотіли миритися з такими умовами і почали шукати союзників боротьби з Орденем. Невипадково такого союзника вони знайшли у Польщі. Польські політики, звичайно, розуміли, що якщо Литва підкориться хрестоносцям, то з планами повернення польських земель на Балтійському морі доведеться попрощатися. У 1385 р. у м. Крево в Литві було досягнуто домовленості про обрання литовського князя Ягайла на польський трон та його шлюб із спадкоємицею трона принцесою Ядвігою. Тим самим між Польщею і Великим князівством Литовським встановлювався тісний військово-політичний союз, скріплений династичною унією [128, с. 33]. Серед зобов'язань, взятих на себе новим польським монархом по відношенню до майбутніх підданих, важливе місце займала обіцянка використати всі сили та

засоби для повернення відірваних від Польського королівства земель. Тим самим уже в момент укладання союзу було фактично визначено, що одна з головних його цілей буде полягати у боротьбі з Орденем [130, с. 16].

Важливо відзначити, що укладенню шлюбу і коронації Ягайла в 1386 г. передувало хрещення великого князя разом з його братами і боярами, а за цим було масове хрещення язичників-литовців. Як хрещений батько на хрещення великого князя був демонстративно запрошений сам великий магістр Тевтонського Ордену, який не побажав приїхати для цього до Кракова.

Хрестоносці не визнали хрещення Литви. Тевтонська пропаганда оголосила його показним та недійсним. Про хрещення жямайтів взагалі не йшлося. Проте головний крок було зроблено, і його санкціонував глава католицької церкви (остаточно Урбан VI визнав Литву католицькою країною у буллі від 19 квітня 1389 р.). У 1388 р. Доброгост висвятив у сан Вільнюського єпископа польського францисканця, єпископа Серетського (Молдавія) Андрія. Було засновано Вільнюський кафедральний капітул. Вільнюське єпископство безпосередньо підпорядковувалося Папі. Приблизно за рік у Литві було запроваджено католицьке віросповідання, створено та матеріально забезпечено дієздатну церковну організацію. Велике князівство Литовське офіційно стало християнською країною [54, с. 172].

Таким чином, Литва залишалася незалежною від Ордену, а його війна з литовцями втрачала всякі ідейні обґрунтування. Більше того, постало питання про доцільність самого існування Орденської держави в такому регіоні Європи, де більше не було язичників. Закономірно у XV ст. з'явився цілий ряд планів перенесення Ордену з Пруссії на Поділля, де він міг би захищати християнський світ від мусульман. У перспективі хрещення литовців мало позбавити Орден підтримки європейського рицарства, що приїжджало до Пруссії воювати з язичниками.

ВИСНОВКИ

Переміщення вектора католицької активності в язичницькі землі басейну Балтійського моря було зумовлене згасанням хрестоносного руху на Сході, пов'язаного з тривалою смугою військових невдач. Ідеологічною підготовкою майбутньої духовно-рицарської експансії була діяльність християнських місіонерів. Далі експансія здійснювалася у трьох формах та напрямках: в ідеології – поширення та насадження християнської віри серед корінних жителів; в економіці – розширення торгових зв'язків та контактів і, нарешті, у політиці – встановлення на підкорених землях із застосуванням військової сили своєї державності.

Біля витоків німецько-католицької експансії у Лівонії стояли три рушійні сили. Спочатку вона була пов'язана з виключно важливим торгово-географічним становищем східнобалтійських земель і була ініційована німецьким купецтвом, яке намагалося потіснити датських конкурентів та монополізувати балтійську торгівлю.

Плани німецького купецтва були з розумінням сприйняті католицькою Церквою, що прагнула, в особі бременського архієпископа і, певною мірою папи римського, включити східнобалтійський регіон у сферу свого духовно-політичного впливу і надала німецькому наступу хрестоносну ідеологію. З свого боку, німецьке купецтво не могло не розуміти всіх вигод, які несло їх торгівлі хрещення та підпорядкування місцевого населення. Безпосереднім гарантом успіхів німецького купецтва та духовної місії у землях балтів стала військова сила, представлена німецьким рицарством, яке приваблювала можливість отримання нових земель. Тісна взаємодія трьох названих сил дозволила німцям закріпитися в гирлі Західної Двіни, щоб розпочати звідси подальше планомірне завоювання Лівонії.

Військові виправи в Лівонію значно відрізнялися від хрестових походів західноєвропейського рицарства на Схід. Встановлення політичного панування хрестоносців виявилось нерозривно пов'язане із завданням хрещення місцевих племен, що розцінювало хрестоносцями як визнання балтійськими племенами.

«Класична» хрестоносна ідея, що передбачала захист християнських святинь, їх відвоювання у сарацинів (Східне Середземномор'я), або в цілому відвоювання християнських територій (Піренейський півострів), тут зазнала значних змін, фактично перетворившись на насильне насадження християнської релігії, з метою забезпечення політичних і матеріальних інтересів. Вказаний факт визначив гостроту і кровопролитність хрестових походів у Лівонію, запеклий опір завойовникам місцевих племен, змушених відстоювати свою національну та культурну самобутність в умовах, наближених до тотальної війни.

Запеклий опір з боку місцевого населення визначила труднощі завдань підпорядкування місцевих племен, що стояли перед хрестоносцями. Нестача необхідних для цього постійних та організованих військових ресурсів, військової підтримки місцевого нобілітету, недостатня увага до лівонських справ папської курії спричинила заснування єпископом Альбертом Ордену мечоносців.

В основних рисах свого внутрішнього устрою новостворений Орден не відрізнявся від інших духовно-рицарських корпорацій, але й мав деякі особливості: у ньому переважали брати-рицарі за відносно малою кількістю і малою роллю орденських священиків, а його структура залишалася досить простою і мало ієрархізованою.

Впродовж усього існування Ордену доводилося вирішувати три основні пов'язані між собою завдання: завоювання лівонських земель, насамперед Південної Естонії, пов'язане з військовою боротьбою проти місцевих племен, і водночас проти Новгороду і Пскова; звільнення від світського та церковного підпорядкування лівонського єпископату; закріплення свого панування над Північною Естонією у військовому та дипломатичному протистоянні з Данією.

утверджуючи своє панування в Лівонії, хрестоносці спиралися на різні військові сили: на хрестоносців з Європи, насамперед Німеччини; на військові дружини місцевої знаті, зацікавленої в іноземній підтримці у боротьбі з сусідами та у зміцненні свого соціального становища. Однак обидва вказані джерела не могли забезпечити успіхи військових акцій хрестоносців. Пілігри

із Західної Європи прибували на короткий час, не завжди в достатній кількості, яка зазвичай залишалася непередбачуваною. Загони місцевої знаті не відрізнялися ні високою боєздатністю, ні особливою надійністю. Для ефективних військових дій проти язичників знадобилася інша військова сила, набута із створенням духовно-рицарського Ордену мечоносців. Саме ця корпорація відіграла головну роль у хрестоносному завоюванні Лівонії. Діючи спочатку з відома єпископа, Орден, у міру свого посилення, перейшов до самостійної військової політики, зосередивши свої зусилля, перш за все, на підкоренні естонських земель і мало відповідаючи інтересам єпископа, вважаючи Естонію своїм полем діяльності. Спочатку брати-рицарі здійснювали походи проти своїх супротивників тільки самотужки. Але його військова міць неухильно зростала і до кінця 20-х рр. рицарська спільнота міцно стала в авангарді хрестоносного завоювання, захищаючи не лише свої володіння, але всю католицьку Лівонію вцілому, збираючи під свої знамена єпископських васалів, місцевих союзників та палігримів, будучи своєрідним генеральним штабом Лівонської конфедерації. Найчастіше Орден здійснював успішні військові операції, покладаючись винятково на власні сили. Поодинокі випадки прямого звернення братів-рицарів по допомогу до союзників пов'язані, як правило, з фактами зіткнення з переважаючою кількісно ворожою силою, в особливо критичних ситуаціях. У численних кровопролитних війнах мечоносці проявили високий бойовий дух, виняткову боєздатність, стійкість та здатність швидкої регенерації після поразок від сильного противника. Все це знову ж таки свідчить на користь того, що швидким завоюванням Лівонії німці зобов'язані насамперед саме Ордену мечоносців.

Німецьке військо втручання почалося пізніше польського, і спочатку було спрямоване у Східнобалтійський регіон в силу вигідного торгово-економічного становища регіону. Поляки не впоралися з пруськими племенами – чвари серед правителів перешкоджали об'єднанню їхніх сил для успішного просування в сусідні землі. Не увінчалася успіхом діяльність у Пруссії католицьких місіонерів. Пруси виступали проти всіх спроб нав'язування християнства. Проте хрестові походи у відповідь не були успішними.

Язичники дедалі частіше нападали на польські землі. Князь Конрад, який правив у Мазовецькому князівстві, що розташовувалося на кордоні католицького та пруського язичницького світу, для захисту своїх володінь та захоплення сусідніх язичницьких територій створив власну рицарську організацію – Добжинський орден, що не відіграла великої ролі у протистоянні з прусами. Не зумівши реалізувати експансіоністські плани за допомогою Добжинського ордену, Конрад Мазовецький вирішив вдатися до допомоги зовнішньої, потужнішої військової організації, тому залучив в якості союзників Тевтонський орден.

У такій ситуації запрошення Конрада Мазовецького було для Ордену ще одним шансом на шляху до створення власної державності. Збройній реалізації політичних планів передувала тривала робота магістра Ордену Германа фон Зальца, яка мала на меті забезпечити міжнародно-правову базу для вторгнення в язичницькі землі та гарантувати Ордену свободу економічної та ідеологічної діяльності у Пруссії. Спочатку Зальца бачив сферою інтересів Ордену всі пруські язичницькі землі, а не їхню окрему частину. У війні з язичниками, що передбачала їхню християнізацію і фактично встановлення панування європейської католицької цивілізації, в особі римської курії, європейських монархів, світських рицарів, Орден мав лише надійних союзників.

Успішно завершивши дипломатичну та правову підготовку експансії, тевтонці розпочали завоювання пруських земель. Німецькі князі, представники польської знаті безвідмовно відгукувалися на заклики папи та боролися під керівництвом Ордену. Ведучи війни з прусами протягом півстоліття, Орден максимально використав військовий потенціал хрестоносців. Для утвердження в Пруссії та збереження свого панування першорядне значення мала військова міць самого Ордену.

Підкорення Пруссії відбулося в результаті експедицій орденських загонів і серії хрестових походів, які найчастіше тривали один рік. Ця тактика визначила тимчасову розтягнутість завоювання, яке тривало з 1231 до 1283 р. Темпи завоювання стримував і опір прусів, які піднімали повстання проти Ордену та його дій у Пруссії.

Виникнення державності на території Литви стало результатом виділення місцевої родоплемінної знаті, представники якої у своїх домаганнях на встановлення одноосібного панування отримували підтримку ззовні – або з боку Тевтонського ордену, або з боку Галицько-Волинської Русі.

Релігійна орієнтація литовських нобілів визначалася зовнішньополітичними відносинами.

Велике князівство Литовське утворилося під назвою Литовського королівства у 1253 р. за безпосередньої підтримки Тевтонським орденом та Апостольським престолом Міндовга, одного з литовських нобілів, за умови християнізації цієї території.

Підтримка Ордену та Католицької Церкви дозволила Міндовгу здобути перемогу у боротьбі за владу та стати легітимним монархом на литовських територіях, що призвело до встановлення повного суверенітету в Литві та вивело Велике князівство Литовське на міжнародну арену, включивши нове державне утворення до геополітичний простір Центральної і Східної Європи.

Після завоювання Прусії у 1283 р., керівництво Ордену поновило спроби християнізації Литви у військовий спосіб. Однак боротьба з місцевим населенням Литви упродовж XIV ст., змінила характер, оскільки відбулося посилення Великого князівства Литовського за рахунок інкорпорації володінь Київської Русі, в часи правління Гедиміна (1316-1341 рр.) і Ольгерда (1345-1377 рр.). З метою ефективного реалізації військової кампанії на території Литви, Орден потребував військової підтримки європейського рицарства, як це свого часу було раніше у війнах з прусами.

Значної популярності серед європейської знаті такі акції набули в другій пол. XIV ст. Впродовж зазначеного часу в землі Литви у пошуках військової звитяги вирушали багаточисельні загони пілігримів-хрестоносців з таких західноєвропейських країн як Німеччина, Франція, Голландія, Фрісландія, Англія, Шотландія, Італія, Португалія.

У другій половині XIV ст. агресія Тевтонського ордену проти Литви досягла небачених раніше масштабів – по три-чотири походи на рік. Сили країни виснажувалися, і вона змушена була шукати союзника. Виходом стала

Кревська унія з Польщею, укладена 1385 р. і принесла великому литовському князю Ягайлу польську корону. Однією з умов унії було хрещення Литви, що й зробив Ягайло відразу після повернення з Польщі в 1387 р. При цьому Ягайло намагався знищити прояви старої віри: священні гаї, поклоніння священному вогню, культ вужа. Але на першому плані все ж були політичні обставини на той час – користь від хрещення невдовзі стала очевидною: папи римські заборонили Тевтонському ордену нападати на Литву. З того часу цей Орден уже не міг розраховувати на ефективну підтримку Заходу.